

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju
Katedra za arheologiju

Dalila Kaljanac

Razvoj arheološke paradigme na prostoru Bosne i
Hercegovine u periodu od 1945. do 1992. godine
(završni diplomski rad)

MENTOR: prof. dr. Adnan Kaljanac

Sarajevo, 2021

SADRŽAJ

UVOD.....	2
1. BOSANSKOHERCEGOVAČKA ARHEOLOGIJA 1945 – 1992.....	6
2. ARHEOLOŠKA PARADIGMA.....	10
3. ARHEOLOGINJE U BiH.....	13
3.1. Milica Kosorić	13
3.1.1. Naselja.....	16
3.1.2. Nekropole	22
3.2. Branka Raunig	30
3.2.1. Nekropole	32
3.2.2. Grobovi	35
3.2.3. Oružje.....	36
3.2.4. Japodske urne	37
3.2.5. Figuralne predstave.....	39
3.3. Nada Miletić	43
3.3.1. Stećci.....	44
3.3.2. Rani srednji vijek u Kulturnoj historiji	46
3.3.4. Ranosrednjovjekovne nekropole	49
4. ARHEOLOZI U BIH.....	65
4.1. Zdravko Marić	65
4.1.1. Donja Dolina	66
4.1.2. Japodske nekropole u dolini Une.....	69
4.1.3. Panoni	71
4.2. Borivoj Čović.....	73
4.2.1. Lokalitet Barice i kulturna grupa Barice-Gređani	74
4.2.2. Kulture bronzanog i željeznog doba u Praistoriji jugoslavenskih zemalja	75
4.2.3. Prahistorijske gradine.....	85
4.3. Alojz Benac	88
4.3.1. Benčeva etnogeneza Ilira	89
4.3.2. Neolitski period - Butmirska kultura	94
5. TABELARNI PRIKAZ ARHEOLOGA BIH.....	99
ZAKLJUČAK	103
BIBLIOGRAFIJA	106

UVOD

Najjednostavnija definicija paradigme je uzor, obrazac, primjer, model. U širem smislu, paradigma je skup pravila i metoda koje karakteriziraju određenu naučnu disciplinu. U ovom radu je prvobitno bitno biti paradigmatičan i paradigmatizirati. Biti paradigmatičan znači biti obrazac, tipičan, uzoran, onaj koji može poučavati primjerom. Paradigmatizirati znači iznijeti, poučavati, objašnjavati na primjerima. Tako će biti i u ovom radu. Arheološka paradigma će se pokazati kroz primjere i tematske cjeline koje su obrađivali arheolozi i arheologinje koje se tiču područja Bosne i Hercegovine.

Bosna i Hercegovina je u periodu 1945 – 1992. godine bila sastavni dio Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Poslije Drugog svjetskog rata, od 1945. godine, bilo je potrebno raditi na poboljšanju kulture i nauke. Svakako je riječ i o arheološkoj nauci koja je stagnirala još od Prvog svjetskog rata, zatim slijedi period obnove, da bi kroz još jedan svjetski rat doživjela razdore. Ovaj period bosanskohercegovačke arheologije se može smatrati periodom obnove, uzdizanja i postavljanja temelja za buduću arheološku nauku. Tada su započela obimna sistematska istraživanja raznih lokaliteta svih perioda, zapošljavanje stručnih arheologa, koji su prije toga nedostajali, te je započeto pisanje arheološke teorije.

Cilj rada je prikazati arheološko promišljanje i arheološku teoriju arheologa i arheologinja sa područja Bosne i Hercegovine u periodu 1945 – 1992. godine. Može se reći kako je u tom periodu započeto sa pisanjem teoretskih tekstova o različitim temama. Tri pravca arheološke teorije koja su najčešće zastupljena u tekstovima, kako na našem prostoru, tako i šire, jesu: kulturno-historijska, procesualna i postprocesualna paradigma. Arheologija Bosne i Hercegovine, tokom perioda koji se obrađuje 1945 – 1992. godine, u najvećem obimu se uklapa u kulturno-historijsku paradigmu. Dakle, paradigma u okviru arheološke definicije može značiti i jedan od pravaca arheološke teorije.

Arheološka teorija je moderna u drugim europskim, svjetskim, pa čak i susjednim zemljama. U Bosni i Hercegovini je slabo zastupljena. To dokazuje obim radova koji se bave tom problematikom. Odnosno, samo jedan arheolog u našoj zemlji se bavi teorijskom arheologijom i historijom arheologije – prof. dr. Adnan Kaljanac. Pored naučnih članaka, kruna njegovog naučnoistraživačkog rada je monografija *Historija arheologije: u potrazi za prošlošću*. Iz drugih država bivše Jugoslaviju prisutni su: Predrag Novaković iz Ljubljane, Staša

Babić iz Beograda Rajna Šošić Klindžić iz Zagreba. Predrag Novaković se bavio arheologijom prostora bivše Jugoslavije u knjizi *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*, Staša Babić o općim tokovima arheološke teorije, Rajna Šošić Klindžić je napisala knjigu udžbeničkog karaktera o teorijskoj arheologiji *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoci i pravci u 20. stoljeću*.

Ovaj rad se dijeli na šest cjelina na osnovu šest bosanskohercegovačkih arheologa/arheologinja. Radi se o tri bosanskohercegovačke arheologinje i tri bosanskohercegovačka arheologa. Riječ je o Milici Kosorić, Branki Raunig, Nadi Miletić, Zdravku Mariću, Borivoju Čoviću i Alojzu Bencu. Ovakva podjela prema spolu je postavljena kako bi se dao jednak prostor i jednoj i drugoj strani u arheološkoj nauci. U raznim sferama života žene su djelovale u otežanim uslovima, pa tako i u arheologiji. Da li je razlog patrijarhalno vrijeme kada su one djelovale ili je razlog njihova nedovoljna neangažiranost, to je već druga tema o kojoj bi se moglo diskutirati. Ali, u ovom radu je otvoren prostor da se izloži muška i ženska strana bosanskohercegovačke arheologije. Drugi kriterij za odabir navedenih arheologinja i arheologa je mogućnost diskutiranja o njihovim radovima u smjeru arheološke teorije. Nada Miletić, Zdravko Marić, Borivoj Čović i Alojz Benac su svojim radovima ostavili mogućnost za arheološko teoretisanje. Dok sa druge strane, Milica Kosorić i Branka Raunig su pisale svoje radove u formi izvještaja, te su uzete kao primjer da li se od izvještaja sa arheoloških istraživanja može doći do arheološke teorije.

Milica Kosorić se bavila prahistorijskim periodom, tačnije brončanim i željeznim nekropolama Podrinja. Pored nekropola Podrinja, istraživala je i naselja Podrinja. Kroz te dvije cjeline, nekropole i naselja Podrinja, prikazat će se način njenog pisanja. O naseljima je prikazivala osnovne informacije sa istraživanja i pružila nove informacije koje je otkrila tim istraživanjem. Centar njenih istraživanja su bile nekropole Podrinja koje je podijelila na tri oblasti i naučno obradila.

Branka Raunig se bavila temom Japoda, ali je najviše vremena posvetila duhovnosti i religiji istih. S obzirom da je svoj arheološki vijek provela u Muzeju Pounja u Bihaću, jasno je da se bavila Japodima sa područja Bosne i Hercegovine, tačnije područje Bihaća i tok Une. Iz ovoga proizilazi da se bavila prahistorijskom arheologijom, odnosno brončanim i željeznim dobom. Njena teorijska koncepcija u ovom radu je prikazana kroz nekoliko arheoloških tema: nekropole koje je istraživala i o kojima je pisala, grobove koje je istraživala i o kojima je pisala, naselja koja je istraživala i o kojima je pisala, oružje, japodske urne, japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici, te umjetnost i religija Japoda. Arheološka istraživanja koja je

samostalno vodila su obuhvaćala navedene teme. Njeni radovi su bili izvještaji sa arheoloških istraživanja čiji je bila voditelj. Takva vrsta radova su u ovom prikazani na način pregleda osnovnih informacija sa iskopavanja, te zatim prikazivanja novina i što je proizašlo iz tih iskopavanja. Iako je pisala izvještaje, Raunig je iznosila svoje mišljenje o nekim bitnim pitanjima i izrađivala svoje hronološko-tipološke podjele. Što je bilo prilično hrabro, kada je osnova pisanja naučnih tekstova bila upravo pisanje izvještaja.

Nada Miletić se bavila periodom ranog srednjeg vijeka, što je odvoja od ostalih autora. Karakteriziraju je arheološka istraživanja ranosrednjovjekovnih nekropola Bosne i Hercegovine, te je najviše doprinijela bosanskohercegovačkoj arheologiji u tom smjeru. Pored toga, zanimala ju je srednjovjekovna umjetnost, te je napisala monografiju o *Stećcima*. Njen način pisanja će u ovom radu biti prikazan kroz tri teme: stećci, rani srednji vijek u Kulturnoj historiji i komparacija u načinu pisanja o ranosrednjovjekovnim nekropolama koje je Miletić istraživala. Stećci i rani srednji vijek će se analizirati iz knjiga koje su spomenute, dok će komparacija pisanja o srednjovjekovnim nekropolama sadržavati šest nekropola koje je Miletić istraživala i na koji način je davala izvještaje o njima, te koju tehniku pisanja je koristila.

Alojz Benac je svojim radovima i zalaganjem izuzetno doprinio razvoju arheološke nauke i misli. Pokrenuo je promišljanje i pisanje arheološke teorije već u drugoj polovini 20. stoljeća. Njegov raspon naučnoistraživačkih radova i knjiga je, čini se, nebrojiv. Bavio se neolitskim i eneolitskim periodom. Ali, bavio se i proučavanjem i istraživanjem Ilira, pogotovo njihove etnogeneze. Pokrenuo je autohtonu teoriju o genezi Ilira, prema kojoj su Iliri starosjedioci bivše Jugoslavije, tj. Bosne i Hercegovine, suprostavljajući se teorijama o naseljavanju Ilira sa drugih prostora. Za predstavljanje njegovog teorijskog promišljanja su određene dvije teme: etnogeneza Ilira i butmirska kultura. Etnogeneza Ilira sadrži objašnjenje autohtone teze Ilira i objašnjenje pojmova Prediliri, Protoiliri i Prailiki. Butmirska kultura je smatrana velikom neolitskom civilizacijom i kao takva je zauzimala prostora u radovima europskih i svjetskih arheologa. Benac je svojim istraživanjima doprinio saznanju novih podataka o butmirskoj kulturi, pronašao lokalitete koji pripadaju toj kulturi, te se bavio genezom butmirske kulture i na kraju donio konačni sud o tome.

Borivoj Čović se, također, bavio prahistorijskim periodom tj. brončanim i željeznim dobom. Jedan je od arheologa koji se bavio arheološkom teorijom. Njegov naučnoustraživački rad će biti predstavljen kroz nekoliko cjelina: bit će predstavljeno njegovo istraživanje lokaliteta Barice kod Gračanice i koji je Čovićev doprinos pri formiranju kulturne grupe Barice-Gređani, zatim je Čović u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* definirao mnoge kulture brončanog i

željeznog doba što će također biti obrađeno, te zadnja cjelina su prahistorijske gradine čime se Čović upravo istakao u arheološkom svijetu. Čović se istakao formiranjem svojih hronološko-tipoloških podjela

Zdravko Marić se također bavio prahistorijom, odnosno brončanim i željeznim periodom. Može se reći kako su Benac, Čović i Marić postavili temelje naučnoistraživačke arheologije, početka arheološke teorije i arheološkim istraživanjima. Njegovi radovi sadrže hronološke podjele i teorijske hipoteze. Način pisanja će biti prikazan kroz tri teme: Donja Dolina, japodske nekropole u dolini Une i Panoni. Marić se istakao u istraživanju Donje Doline, otkrio je postojanje tzv. Starijeg naselja i postavio je faze kulturnog razvoja. Bavio se etničkom pripadnošću donjedolinskih stanovnika i njihovom genezom. Zatim, bavio se japodskim nekropolama u dolini Une, napravio hronološko-kulturne faze nekropola, te pretpostavlja način života i sahranjivanje na osnovu tri nekropole. Marić se bavio Panonima Bosne i Hercegovine i kulturom polja sa urnama. Također, Marić je, čini se, jedan od prvih arheologa koji je započeo odvajanje Panona od Ilira, te proučavanje njihovog odnosa.

1. BOSANSKOHERCEGOVAČKA ARHEOLOGIJA 1945 – 1992.

Period poslije Drugog svjetskog rata se smatra periodom obnove, periodom pobjede, periodom promjena i ostalih naziva u superlativu. Ista je situacija i kada je riječ o nauci. Gotovo na svim poljima dolazi do promjena i poboljšanja. Pa tako i u arheologiji. Arheologija poslije 1945. godine u Bosni i Hercegovini doživljava svoj vrhunac u naučno-istraživačkom okviru.

Poslije Drugog svjetskog rata mnogo toga je trebalo ponovo dovesti u red. Tako je bilo i sa arheologijom. Glavna institucija koja je bila jezgro arheologije u periodu 1878 – 1945. godine, te poslije završetka Drugog svjetskog rata kada je trebalo arheologiju dići na noge je bio Zemaljski muzej. Mnogi arheolozi koji su prije početka Drugog svjetskog rata radili u Zemaljskom muzeju više nisu tu, sa izuzetkom Dimitrija Sergejevskog. Bilo je potrebno uvesti određene novine. Kadrovska obnova je bila osnovni preduslov za početak rada.¹ Prvobitno dolazi Alojz Benac, zatim i Borivoj Čović, Zdravko Marić i Đuro Basler koji zajedno učestvuju u razvoju i poboljšanju arheologije.² Alojz Benac, Borivoj Čović, Zdravko Marić i Đuro Basler su bili tvorci moderne bosanskohercegovačke prahistorijske arheologije.³

Ovaj tim je otpočeka usvojio princip kolektivnog rada u razvoju metodologije, općem usmjeravanju naučnog rada na prahistoriji i definiranju ciljeva, te specijalizaciji.⁴ Formirana je osnovna metodološka podjela na bazi hronologije, čime je pokriveno proučavanje prahistorije. Proučavanje prahistorije je podijeljeno: Đuro Basler – paleolit, Alojz Benac – neolit i eneolit, Borivoj Čović i Zdravko Marić – bronzano i željezno doba. Ovakva podjela je bila u nekim slučajevima formalna, jer su povremeno djelovali i izvan okvira svojih temeljnih oblasti. Primjeri za takvo što su: Zdravko Marić, zajedno sa Pavaom Anđelićem, je otkrio Zelenu pećinu (u Zelenoj pećini je ustanovljen neolit, koji je bio Benčeva glavna oblast istraživanja, te se pretpostavlja da je on trebao djelovati), Čović istražuje Gornju Tuzlu gdje su ustanovljeni neolit i eneolit (prema navedenoj podjeli, Čović je pokrivaio bronzanodobne i željeznodobne lokalitete)...

U prahistoriju Bosne i Hercegovine su unijeli nove istraživačke metode: stratigrafska istraživanja na velikim površinama, precizno izdvajanje zasebnih cjelina i interdisciplinarni

¹ Čović, 1988e, 85.

² Isto.

³ Kujundžić-Vejzagić, 2006, 224.

⁴ Čović, 1988e, 85.

pristup.⁵ Pristup i orijentacija istraživača u Zemaljskom muzeju prahistorijske arheologije kojem su težili je historizam – pravac koji teži historijskim rekonstrukcijama uz upotrebu pisanih i materijalnih izvora.⁶

S obzirom da je Bosna i Hercegovina bila u okvirima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, bitno je pratiti šta se dešavalo na tom polju. Prvo savjetovanje jugoslavenskih arheologa se održalo u Niškoj Banji od 3. do 8. maja 1950. godine.⁷ Najmanje jedan arheolog je bio prisutan na ovom savjetovanju i predstavljao svoju republiku. Za Bosnu i Hercegovinu, to je bio Alojz Benac.⁸ Na ovom savjetovanju je izloženo sedam referata. Prema izloženim referatima na ovom savjetovanju je zaključeno:

1. Arheologiju treba usmjeriti na istraživanje materijalne i duhovne kulture na bazi naučnih spoznaja historijskog materijalizma.

2. Težište arheološkog rada treba prenijeti na istraživanje materijalne kulture naših naroda, od perioda najstarijih rodovskih zajednica do pojave klasnog građanskog društva, sve u svrhu daljnjeg utvrđivanja bratstva i jedinstva i socijalističke patriotske svijesti.

3. Izrada plana sa glavnim tačkama:

a) Istraživanje formiranja jugoslavenskih naroda na našem području

b) Istraživanje etničkih grupa na koje su Slaveni naišli na Balkanu, istraživanje društvenih odnosa i pojava materijalne i duhovne kulture u prvobitnoj historiji i razdoblju antičkog roboslavničkog društva

c) Istraživanje međusobnih odnosa Južnin Slavena i odnosa sa susjednim narodima

d) istraživanje društvenih odnosa kod jugoslavenskih naroda

⁵ Kujundžić-Vejzagić, 2006, 224 – 225.

⁶ Čović, 1988e, 95.

⁷ Korošec, 1950, 212.

⁸ Isto.

e) organizacija sistematskog terenskog istraživanja po pojedinim narodnim republikama za potrebe izrađivanja arheološke karte

f) povezivanje arheologije sa drugim naukama

4. Zbog nepostojanja generalnog plana dogovoreno je:

a) Da se arheološka savjetovanja održavaju svake treće godine, a savjetovanje arheologa u pojedinim republikama jednom godišnje

b) Da se osnuje koordinacioni odbor arheologa FLRJ koji bi planski povezo rad u arheologiji i provodio zaključke i prijedloge savjetovanja te razmatrao važnija pitanja i probleme koji bi se pojavili između dva savjetovanja

c) Da se republikama predloži izrada sopstvenih planova rada arheologije u koordinaciji glavnih republičkih institucija; da se pri iskopavanjima upotrebljavaju moderne tehnike rada i da se odgovornost za konzervaciju i zaštitu iskopanih objekata prenese na zavode za zaštitu kulturnih spomenika u okviru postojećih zakonskih propisa.⁹

Na savjetovanju u Niškoj Banji je prvi put predstavljen zajednički program razvoja arheološke nauke za čitavu Jugoslaviju i u njegovom stvaranju su učestvovali svi tadašnji značajni arheolozi u državi.¹⁰ Ovo savjetovanje je zasigurno utjecalo i na arheologiju Bosne i Hercegovine, te se vodilo zaključcima istog.

Pokretač arheološke nauke i arheološke teorije u Bosni i Hercegovini je *Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničavanju Ilira u prahistorijsko doba* održan 1964. godine u Sarajevu. Jedan od najbitnijih rezultata Simpozija bio je pokretanje rasprava o nekim pitanjima protohistorije i rane historije našeg područja koja su se smatrala riješenim, ali su se pretpostavile samo slabe hipoteze, navodi Čović, te se tim pitanjima trebalo ponovo posvetiti.¹¹ Međutim, iako Čović smatra da su pretpostavljene teze nedovoljne, ipak su postavile temelj za dalji razvoj bosanskohercegovačke arheologije i ponovno preispitivanje arheologije. Kritičko promišljanje i preispitivanje arheologije su svakako ključ za njen dalji rad i razvoj, kako ona ne bi stagnirala. Iako su se možda mnoge teorije, tada stvorene i izložene na Simpoziju 1964.

⁹ Novaković, 2015, 230 – 231.

¹⁰ Isto, 232.

¹¹ Čović, 1970, 67.

godine činile slabim ili nedovoljnim, u današnje vrijeme su svakako značajne. Tek kada je prošao određeni period i arheološka nauka se pogledala sa neke hronološke distance, jasno je kako je upravo tada zvanično započeo uspon bosanskohercegovačke arheologije i kako je arheološka teorija dobila svoje temelje. Tada su tri bosanskohercegovačka arheologa, čije će teorijsko promišljanje biti obrađeno ovdje, svojim radovima sve započeli. Alojz Benac je svojim radom "Prediliri, Protoiliri, Prailiri" (1964.) započeo priču o ilirskoj autohtonoj genezi, Borivoj Ćović "Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području" govori o "pravim Ilirima" (1964.), dok Zdravko Marić sa "Problem sjevernog graničnog područja Ilira" (1964.) odvaja Panone i Ilire.

2. ARHEOLOŠKA PARADIGMA

U okviru arheološke teorije prisutan je termin arheološka paradigma. Teorijska arheologija se bavi proučavanjem teorijskih okvira unutar kojih se provode arheološka istraživanja i interpretacije, te je teorijski okvir potreban arheologiji zbog nedostatka veza između objekta koji proučavamo i stanovnika kojem je taj objekat pripadao.¹² Naziv paradigma se najčešće izjednačava sa pojmovima arheološka škola ili arheološki pravac. Najzastupljenije su tri arheološke paradigme: kulturno-historijska (tradicionalna)¹³, procesualna¹⁴ i postprocesualna¹⁵.

Kulturno-historijski pravac je pristup arheološkom istraživanju koji se temelji na klasifikaciji i periodizaciji.¹⁶ Karakteristike ovog pravca su:¹⁷

- tipologija materijala
 - relativna hronologija
 - autoritet autora
 - deskripcija
 - historijska disciplina
 - difuzija vs. evolucija (ljudi nisu inovativni već se inovacije dešavaju kontaktima)
 - definiranje kulturnih grupa – preko njih se definiraju etničke skupine (kulturni determinizam)
- klasifikacija i periodizacija

Procesualni pravac je nastao kao protivnik kulturno-historijskoj arheologiji. Procesualna ili nova arheologija je pokušala uvesti sve suprotno od tradicionalnog pravca. Prvi pravac je često opisivao kao suhoparan, deskriptivski nastojan, bez kritičkog razmišljanja, temeljen samo na dosadnoj tipologiji i hronologiji. Nova arheologija počiva na drugačijim načelima.¹⁸

¹² Šošić-Klindžić, 2019, 31.

¹³ Isto, 53.

¹⁴ Isto, 93.

¹⁵ Isto, 117.

¹⁶ Isto, 53.

¹⁷ Isto, 53 – 90.

¹⁸ Isto, 93 – 114.

- kritika tradicionalista
- nudi objašnjenje, a ne opisivanje
- temelji se na prirodnim naukama
- arheologija treba biti naučna antropologija, a ne historijska disciplina
- naučni pristup
- proces: formiranje i testiranje hipoteze – logika umjesto deskripcije
- materijalizam više nego duhovno
- predmet proučavanja su ljudi
- pozitivizam, funkcionalizam, sistemi

Kao i kod prethodnog slučaja, postprocesualna arheologija nastaje kao odgovor na nemogućnost procesualne škole da u arheologiju uvede mnoga načela na kojima se temeljila. Postprocesualna arheologija je svoju definiciju formirala prema knjizi Iana Hoddera, a to je da ona proučava um i simboliku u prošlosti.¹⁹ Pokretač ovog perioda je Ian Hodder, koji je prethodno pripadao procesualnoj školi. Ovaj pravac, iako nastao krajem prošlog stoljeća, i dalje razvija svoja načela. Ali, neke od karakteristika postprocesualista su:²⁰

- kritika procesualne arheologije
- materijalna kultura je poput teksta
- kontekst
- materijalni ostaci se ne mogu proučavati bez konteksta
- značenje koje proizvedemo je ideja sadašnjih politika
- interpretacija je hermeneutička – predmetima dajemo značenje za koje mislimo da su značili ljudima u prahistoriji
- interpretacija
- interpretator je ključna osoba – mora stati iza svog rada i preuzeti odgovornost za interpretaciju
- kognitivna arheologija – proučavanje uma i simbolike

¹⁹ Šošić-Klindžić, 2019, 126.

²⁰ Isto, 135 – 143.

- kritika
- stroga metodologija pri iskopavanju

3. ARHEOLOGINJE U BiH

Za detaljniju analizu su odabrane tri arheologinje koje su posjedovale doktorsku disertaciju, a bavile su se pitanjem bosanskohercegovačke arheologije. Svakako da su njihove disertacije obuhvaćale određeni problem u okvirima arheologije sa područja Bosne i Hercegovine. To su: Nada Miletić, Milica Kosorić i Branka Raunig. Iako ih je životni put odnio u neke druge smjerove, neke su se ipak vratile u Bosnu i Hercegovinu, a drugima je sudbina zapisala da se bave bosanskohercegovačkom arheologijom.

3.1. Milica Kosorić

O Milici Kosorić je do sada napisano četiri rada. Prvobitno je to učinio Borivoj Čović u *Arheološkom leksikonu*²¹, ali vrlo sažeto, tek u nekoliko rečenica. Zatim su isto učinile Zilka Kujundžić-Vejzagić²² i Mubera Klobučarić²³ u formi *In memoriam*. Najnoviji rad je objavio Ikbal Cogo²⁴ koji je ponudio određeni broj informacija o Milici Kosorić koje su bile nepoznate javnosti do danas. Međutim, ne postoji nijedan rad koji bi ponudio detaljniju analizu njenih napisanih stručnih i naučnih članaka, te monografije.

Milica Kosorić je rođena 1928. godine u mjestu Kučajna blizu Požarevca u Srbiji.²⁵ Za Bosnu i Hercegovinu je veže porijeklo njenog oca. Otac je rođen u Goraždu, na području istočne Bosne. On ju je vodio u obilazak područja istočne Bosne, tako da joj je već u djetinjstvu usađen osjećaj za istraživanje i očuvanje tog područja. Njeni roditelji Kosara i Dejan su bili prosvjetni radnici.²⁶ Četiri godine osnovne škole završava u Kučajni. Ostatak školovanja nastavlja u Požarevcu. Gimnaziju završava 1948. godine sa odličnim uspjehom.²⁷ U matičnoj knjizi učenika koji su završili školu stoji: mirna, pažljiva, učtiva.²⁸ Nisu poznate informacije o periodu njenog života između 1948. i 1950. godine.²⁹

²¹ Čović, 1988d.

²² Kujundžić-Vejzagić, 2001.

²³ Klobučarić, 2002.

²⁴ Cogo, 2018.

²⁵ Kujundžić-Vejzagić, 2001, 6.

²⁶ Cogo, 2015, 345.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

Studirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu na studijskoj grupi arheologija, historija starog vijeka i klasični jezici u periodu od 1950. do 1955.³⁰ Nakon završetka studija započinje sa radom. Tokom 1955 – 1962. godine je radila u Narodnom muzeju u Požarevcu.³¹ U međuvremenu je položila stručni ispit za zvanje kustosa.

Od 1962. godine prelazi u Tuzlu u Muzej istočne Bosne.³² U okviru muzeja je radila na stvaranju prve stalne postavke, učestvovala je na arheološkim istraživanjima, određena istraživanja je vodila samostalno ili u saradnji sa kolegama iz drugih gradova Bosne i Hercegovine, kao i susjedstva. Dužnost direktorice Muzeja istočne Bosne u Tuzli je vršila u periodu 1962 – 1979.³³ U Zemaljskom muzeju je radila 1979 – 1992.³⁴

Magistrom filozofskih nauka je postala 1969. godine nakon što je odbranila temu "Ostave bronzanog i starijeg gvozdеног doba u srednjem delu srpskog Podunavlja" na Odjeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.³⁵ Doktorsku disertaciju je odbranila 1974. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu pod nazivom "Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja".³⁶ Kao monografija je objavljena 1976. godine i može se smatrati krunom naučno-istraživačkog rada Milice Kosorić.³⁷ Iz Sarajeva je, tokom ratnih dešavanja, otišla 1992. godine u Beograd.³⁸ Preminula je 1994. godine u Zemunu.³⁹

Zilka Kujundžić-Vejzagić piše o kraju života Milice Kosorić: *Otišla je prerano, u trenutku kada je mogla dati najbolje rezultate svog predanog rada, u koji je ulagala mnogo ljubavi, ne samo zbog profesionalne ambicije nego i zbog toga što je radila na istraživanju svog zavičajnog kraja, koji je, nažalost, bio najžešće i natragičnije ratište u Bosni. Stvari mogu da nestanu, a da ipak nastave da postoje i bole. Postati izgnanik znači ući u znak navoda, nestvarnog prebivanja u kojem više ništa nije stvarno, ono što jeste. Patnja za zavičajem i bližnjima, kao i nesretan život beskućnika u izbjeglištvu, bez sumnje su utjecali na njeno već poljuljano zdravlje i podstakli tešku i neizlječivu bolest.*⁴⁰

³⁰ Cogo, 2015, 345 – 346.

³¹ Kujundžić-Vejzagić, 2001, 5.

³² Cogo, 2015, 347.

³³ Čović, 1988d, 99.

³⁴ Klobučarčić, 2002, 163.

³⁵ Cogo, 2015, 349.

³⁶ Kujundžić-Vejzagić, 2001, 6.

³⁷ Klobučarčić, 2002, 164.

³⁸ Kujundžić-Vejzagić, 2001, 5.

³⁹ Klobučarčić, 2002, 164.

⁴⁰ Kujundžić-Vejzagić, 2001, 5.

Samostalno je rukovodila arheološkim iskopavanjima: u Usiju 1957 – 1958., Kličevcu 1959., Zabrdju 1959., Trnjanu 1960., Dvorovima na lokalitetu Silajet 1963. i lokalitetu Brdo 1963., Čeliću 1963., Batkoviću 1966., Donjoj Mahali 1968., na području Pađine-Roćevići-Trnovice 1968-1972., Podčaušu 1970., na Korića-Hanu i Vukniću u Gračanici 1972 – 74., u Tegarama 1973. i Zelinju 1974. Rukovodila je radovima na području Spreče 1973 – 1975. i Podrinja 1974 – 1976. Radove je objavljivala u naučnim časopisima: "Starinar" časopis Arheološkog instituta SANU, "Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne" časopis Muzeja istočne Bosne u Tuzli, "Vesnik" časopis Muzejsko-konzervatorskog društva Srbije, te saradnik na izradi arheološke karte Jugoslavije.⁴¹

Bibliografski opus Milice Kosorić se uglavnom sastoji od stručnih članaka u arheološkim časopisima, najčešće u *Glasnik Zemaljskog muzeja i Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, u kojima opisuje tok i nalaze na arheološkim iskopavanjima koje je vodila ili u kojima je učestvovala. Njeni članci objavljeni u *Glasniku Zemaljskog muzeja i Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* su uglavnom izvještaji sa arheoloških iskopavanja. Naglašava koju vrstu iskopavanja vrši: probna, zaštitna, sistematska... Zatim navodi koliko sonde je otvoreno i kojih dimenzija. Prvobitno uglavnom otvara tri sonde: ili zbog malih dimenzija i konstrukcije terena ili zbog početnog utvrđivanja postojanja arheološkog lokaliteta. Kada je riječ o stratigrafiji, vertikalna stratigrafija joj je na prvom mjestu i u svojim radovima nju navodi, te se njome i koristi.

Kosorić je kao svoj prvobitni izbor odabrala da se bavi prahistorijom Bosne i Hercegovine, tačnije brončanim i željeznim periodom Podrinja. S obzirom na istraživanje naselja i nekropola tokom brončanog doba, najčešće se obrađivala i željezni period Podrinja.

Naučnoistraživački rad i tema njenih bibliografskih jedinica se može podijeliti na dvije djeline:

1. naselja
2. nekropole i tumuli

⁴¹ Klobučarčić, 2002, 164.

3.1.1. Naselja

Vodila je arheološka istraživanja na određenim lokalitetima Podrinja, na kojima je ustanovila postojanje naselja. To su: naselje Brdo kod Dvorova⁴², neolitsko naselje u Batkoviću kod Bijeljine⁴³, neolitsko naselje u Dobrovcu kod Brčkog⁴⁴, Korića han kod Gračanice⁴⁵, prahistorijska naselja na području Spreče⁴⁶, prahistorijska naselja na području Semberije⁴⁷, naselje Gradina u Savićima kod Šekovića⁴⁸, naselje na Borak-brdu kod Goražda⁴⁹ i naselje Dvorišta u Drinjači kod Zvornika⁵⁰. Njena metodologija pisanja rada je predstavljanje izvještaja o izvršenom arheološkom istraživanju. Novina koju Kosorić predstavlja su novi podaci koji nisu bili poznati i predstavljeni javnosti sve do njenog istraživanja određenog lokaliteta. U nastavku će biti prikazani lokaliteti koje je ona istraživala, osnovne informacije koje daje o lokalitetima, datacija lokaliteta i pronađenih nalaza, pripadnost određenoj grupi ili kulturi, te određene hipoteze ili nove informacije.

Muzej istočne Bosne u Tuzli, na čelu sa Milicom Kosorić, izvršio je 1963. godine probno iskopavanje na lokalitetu Brdo kod Dvorova blizu Bijeljine. U radu o naselju Brdo koji je napisan 1965. godine Kosorić opisuje na kojim lokacijama su postavljene ukupno dvije sonde kako bi se konstatiralo postojanje arheoloških ostataka. Pored keramike, koja potvrđuje vjerovatnost postojanja arheološkog lokaliteta, postojanje naselja su pokazali pronađeni komadi kućnog lijepa i ostaci pruća.⁵¹ Zaključak Kosorić je da se radi o postojanju naselja badenske kulture, što je ustanovila prema pronađenoj keramici.⁵²

Sljedeće naselje koje je Kosorić istraživala je neolitsko naselje na lokalitetu Gradac u Batkovićima kod Bijeljine 1966. godine. U ovom radu daje: uvod, stratigrafiju naselja, te građevinske ostatke. Ovim istraživanjem ustanovljeno je postojanje dvije faze naselja. Pronađeni predmeti i objekti koji ukazuju na postojanje naselja na ovom lokalitetu su kućni lijep, ostaci peći, ostaci zidova, fragmenti keramike, fragmenti poda...⁵³ Prvo naselje je

⁴² Kosorić, 1965 b.

⁴³ Kosorić & Stalio, 1967.

⁴⁴ Kosorić, 1970 a.

⁴⁵ Kosorić, 1972 a; Kosorić, 1980.

⁴⁶ Kosorić, 1980.

⁴⁷ Kosorić, 1982.

⁴⁸ Kosorić, 1983.

⁴⁹ Kosorić, 1989.

⁵⁰ Kosorić, 1990 b.

⁵¹ Kosorić, 1965 b, 91.

⁵² Isto, 91 – 92.

⁵³ Kosorić, 1967 a, 22 – 23.

vjerovatno uništio požar, pa su se stanovnici odlučili na gradnju drugog naselja koje je zahvatila ista sudbina. Dokaz za požar su ruševine i pepeo.⁵⁴ Zaključak Kosorić je da između ova dva naselja postoji kontinuitet, odnosno da nije bilo prekida života u naselju.⁵⁵ Pronađeni oblici keramike i prisutni ornamentalni sistem pokazuju da naselje Gradac pripada nosiocima vinčanske kulture.⁵⁶

Neolitsko naselje na lokalitetu Dobrovac u Čeliću kod Brčkog je istraženo 1963. godine prilikom zaštitnog iskopavanja. Ali, rad je napisan tek nekoliko godina kasnije 1970. Kosorić je nakon istraživanja zaključila da su postojale dvije faze izgradnje naselja i kako najvjerovatnije nije bilo prekida u životu naselja.⁵⁷ Pronašla je određene analogije na već ranije istraženim lokalitetima (Batković, Gornja Tuzla, Koraj...). Njen zaključak je da ovaj lokalitet pripada nosiocima vinčanske kulture.⁵⁸

Lokalitet Korića han kod Gračanice je konstatiran 1971. godine. Izvršeno je rekognosciranje, te potom sondažno iskopavanje. Postojanje građevinske djelatnosti potvrđuju ostaci ruševina, kućnog lijepa, gara i pjeskovite zemlje.⁵⁹ Sa do sada poznatim informacijama i iskopavanjima, ovo naselje pripada neolitskom periodu i krugu neolitskih naselja sjeveroistočne Bosne.⁶⁰ Kosorić je napravila komparaciju i analogiju, kao potvrdu za naprijed rečenu konstataciju, te navela da tom krugu pripadaju i naselja u Tuzli, Čeliću, Batkoviću, Koraju, Grbači i Matiću.⁶¹ Kosorić smatra da su na ovom lokalitetu živjele dvije etničke grupe: jedna grupa je starosjedilačko stanovništvo, a druga grupa su keltske zajednice.⁶² Prilikom arheoloških istraživanja na području Spreče u periodu 1971 – 1975. je sistematskim iskopavanjem istražen lokalitet Korića Han. Ranijim istraživanjem 1971. je utvrđeno postojanje građevinskih ostataka. Kosorić je izdvojila četiri faze izgradnje stambenih objekata.⁶³ Također, prema ponadenoj keramici, Kosorić je pronšla analogije u naselju u Varoši i naselju u Gornjoj Tuzli.⁶⁴ Naselje Korića Han pripada vinčanskoj kulturi.⁶⁵ Pretpostavka je da su ranobrončane kulture donijele prekid života u ovom naselju.

⁵⁴ Kosorić, 1967 a, 23.

⁵⁵ Isto, 21.

⁵⁶ Isto, 25.

⁵⁷ Kosorić, 1970 a, 11.

⁵⁸ Isto, 12.

⁵⁹ Kosorić, 1972 a, 5.

⁶⁰ Isto, 6.

⁶¹ Kosorić, 1972 a, 6.

⁶² Isto, 43.

⁶³ Kosorić, 1980, 104.

⁶⁴ Isto, 106.

⁶⁵ Isto, 107.

Nekoliko naselja je istraženo prilikom arheološkim ispitivanja na području Spreče. To su naselja Lug kod Gračanice, naselje Vuknić kod Gračanice, naselje na Gradini u Tuloviću kod Banovića, naselje na Gradini kod Stupara blizu Lukavca i naselje na Crkvini u Stjepan-Polju kod Gračanice. Na lokalitetu Lug je ustanovljeno naselje zbog pronalaska lijepa, tragova gara i ilovače, te prahistorijska keramika.⁶⁶ Kosorić navodi kako se malobrojni keramički materijal ne može pouzdano hronološki odrediti, ali da se prema oblicima i ornamentici veže za materijal iz Kusača i Poda, što se može pripisati ranom brončanom periodu.⁶⁷

Na lokalitetu Vuknić su konstatirani ostaci fortifikacijskog suhozida i prahistorijska keramika. Ovi nalazi ovom lokalitetu daju karakter naselja. Keramika koja je pronađena pripada periodu kasnog brončano i mlađeg željeznog doba.⁶⁸ Na lokalitetu Gradina u Tuloviću su pronađeni dijelovi obrušenog zida, te keramika srednjovjekovnog i prahistorijskog perioda.⁶⁹ Putem analogija, zaključeno je da prahistorijska keramika pripada kasnom brončanom dobu.⁷⁰ Lokalitet Gradina kod Stupara blizu Lukavca sadrži ostatke zida, te keramiku koja se datira u eneolit i kasno brončano doba.⁷¹

Tokom 1977. godine izvršeni su probni sondažni radovi na lokalitetu Njive u selu Golo Brdo kod Patkovače blizu Bijeljine. Utvrđeno je postojanje kulturnog sloja. Tačnije, utvrđeno je postojanje naselja na ovom lokalitetu. Iako mali dokazi, ipak su vrijedni i postoje. Pronađeni su mali komadi lijepa i fragmenti poda, te keramika.⁷² Prema pronađenoj keramici, naselje pripada badenskoj kulturi.⁷³

U periodu 1976 – 1978. su vršena rekognosciranja i iskopavanja na području Semberije. Pronađena su naselja: na lokalitetu Rapanović Polje kod Bijeljine, Veliki Gradac i Mali Gradac. Naselje na Rapanović Polju je konstatirano nakon pronalaska ostataka ognjišta i ugljenisanih ostataka drveta.⁷⁴ Zbog malobrojnih nalaza građevinskih ostataka i poremećenosti slojeva, nemoguće je, navodi Kosorić, odrediti oblik i dimenziju stambenih objekata na naselju. Prema pronađenom keramičkom materijalu i metalnim objektima, Kosorić zaključuje da su prisutni elementi latenske kulture i da je naselje postojalo od 3. do 1.st. pne.⁷⁵ Također, pretpostavlja

⁶⁶ Kosorić, 1980, 108.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto, 109.

⁶⁹ Isto, 110.

⁷⁰ Isto, 111.

⁷¹ Isto, 112 – 113.

⁷² Kosorić, 1978 a, 17.

⁷³ Isto, 18.

⁷⁴ Kosorić, 1982, 121.

⁷⁵ Isto, 125.

postojanje nekropole uz ovo naselje. Pronađena je urna sa ostacima pokojnika i pojava posude vučedolske kulture. Zatim, navodi postojanje lokaliteta Sijalet u blizini ovog naselja koje posjeduje nekropolu od kasnog brončanog do mlađeg željeznog doba.⁷⁶

Prema građevinskim ostacima i tipološkoj analizi keramičkog materijala, na lokalitetu Veliki Gradac, je ustanovljeno postojanje dva horizonta naselja.⁷⁷ Prema keramici je utvrdila pripadnost badenskoj kulturi.⁷⁸ Na lokalitetu Mali Gradac je ustanovljeno postojanje građevinskih ostataka, te samim time postojanje naselja.⁷⁹

Na lokalitetu Gradina u Savićima kod Šekovića su konstatirani odbrambeni zidovi na naselju. Kao što ime lokaliteta govori, ustanovljena je gradina na ovom području koja je sistemski istraživana tokom perioda 1977 – 1979. godine.⁸⁰ Iskopavanja pokazuju da je naselje tokom dugog perioda bilo stalno nastanjeno od ranog brončanog doba do željeznog doba.⁸¹

Rezultati istraživanja na predjelu Borak-brda pružaju određene podatke o istraženim lokalitetima. Na lokalitetu Kremenje je postojalo utvrđeno naselje što nam pokazuju nalazi odbrambenog zida. Analizom keramike je utvrđeno da naselje pripada periodu srednjeg i kasnog brončanog doba.⁸² Rekognosciranje je vršeno 1982. godine kada je uočeno naselje, a arheološka istraživanja su uslijedila 1983., 1984. i 1988. godine.⁸³ U blizini ovog naselja su pronađeni tumuli, o čemu će kasnije biti govora. Prilozi u tumulima govore o pripadnosti glasinachkoj kulturi, te se pretpostavlja kako i naselje na lokalitetu Kremenje pripada glasinachkoj kulturi.

Probna iskopavanja na lokalitetu Dvorišta kod Zvornika su izvršena 1989. godine.⁸⁴ Ona su pokazala postojanje naselja. Prenosi mišljenje Garašanina, da je ovo naselje pripadalo tipu kratkotrajnih, stočarskih naselja.⁸⁵ Prema stratigrafskim podacima vjerovatno nije bilo prekida u života naselja, ali nema mnogo nalaza koji bi posvjedočili o tipu stambenih objekata u okviru ovog naselja. Kosorić ovo naselje preko keramike vezuje da period željeznog doba.⁸⁶

⁷⁶ Kosorić, 1982, 125.

⁷⁷ Isto, 126.

⁷⁸ Isto, 127.

⁷⁹ Isto, 128.

⁸⁰ Kosorić, 1983, 73.

⁸¹ Isto, 82.

⁸² Kosorić, 1989, 143.

⁸³ Isto, 129.

⁸⁴ Kosorić, 1990 b, 27.

⁸⁵ Isto, 30.

⁸⁶ Isto.

Milica Kosorić je pisanje članaka koristila kako bi prenijela izvještaje sa arheoloških iskopavanja koja je vodila. Najčešće se radilo o lokalitetima na kojima je ustanovljeno postojanje naselja ili nekropola. Takav tip članaka je u većini slučajeva istovjetan. Temelji na kojima se uglavnom svaki članak gradio su:

- opisivanje prirodnog položaja lokaliteta
- s obzirom na vrstu arheološkog istraživanja, navodi mjesto i veličinu sonde
- postojanje naselja na lokalitetu zaključuje pronalaskom: lijepa, ostataka pruća, drveta, gara, ilovače, zida, poda. keramike, ognjišta
- analogije: jedna od metoda za datiranje lokaliteta, za određivanje pripadnosti kulturi...
- keramika: određivanje pripadnosti kulturi i datiranje lokaliteta
- radi vertikalnu stragirafiju

NAZIV LOKALITETA	POKAZATELJ NASELJA	DATACIJA (prema keramici)
Dvorovi kod Bijeljine	Kućni lijep i ostaci pruća	Badenska kultura
Batkovići kod Bijeljine	Lijep, peć, zidovi, keramika, pod, požar (pepeo i ruševine)	Vinčanska kultura
Čelić kod Brčkog		Vinčanska kultura
Korića han kod Gračanice	Ruševine, lijep, gar...	Vinčanska kultura
Lug kod Gračanice	Lijep, gar, ilovača, keramika	Keramika se veže za Kusače i Pod – rano brončano doba
Vuknić kod Gračanice	Fortifikacijski suhozid i keramika	Kasno brončano i željezno doba
Tulović kod Banovića	Dio srušenog zida i keramika	Rano brončano doba
Stupari kod Lukavca	Ostaci zida i keramika	Eneolit i kasno brončano doba
Patkovače kod Bijeljine	Ostaci lijepa, fragmenti poda i keramika	Badenska kultura
Rapanović Polje kod Bijeljine	Ognjište i ugljenisani ostaci drveta	Prema keramici i metalnim predmetima – željezno doba Prema urni – vučedolska kultura
Veliki Gradac	Građevinski ostaci i keramika	Badenska kultura
Savići kod Šekovića	Odbrambeni zidovi (gradina)	Rano brončano doba i željezo
Borak brdo kod Goražda		Brončano doba Prema nekropoli – glasinacka kultura
Dvorišta kod Zvornika	Keramika	Željezno doba

3.1.2. Nekropole

Centar istraživanja Milice Kosorić su bile nekropole. Bavila se područjem bosanskohercegovačkog Podrinja tokom brončanog i željeznog doba. S obzirom da su u tom periodu prahistorije Podrinja najviše bili zastupljeni tumuli, bavila se podrinjskim tumulima. Njena monografija obrađuje *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*.⁸⁷ Monografija je napisana kako bi se napravio sintetski rad o nekropolama Podrinja tokom brončanog i željeznog doba. Kosorić naglašava kako želi u monografiji riješiti etničku pripadnost istraženih nekropola. Ali to ne čini, jer jedino što navodi jeste općeprisutno mišljenje da nekropole Podrinja pripadaju Ilirima. Govori o kolektivnom ilirskom identitetu, ali ne navodi kojoj kulturi je pripadala određena nekropola ili određeno područje. Navodi pripisivanje Glasinca Autarijatima, ali ne obrađuje prostor koji je ona istraživala.⁸⁸ Zajednički elementi materijalne kulture i načina sahranjivanja na nekropolama Podrinja i susjednih oblasti daju potvrdu o kontinuitetu u razvoju jedne kulturne grupacije koja nosi u sebi jedan zajednički etnički korijen.⁸⁹

Oblast Podrinja dijeli na tri područja:

- gornje Podrinje
- srednje Podrinje
- donje Podrinje

U svojoj monografiji je Kosorić napravila podjelu prema geografskom položaju (gornje, srednje i donje Podrinje), te će se kao takva koristiti u ovom radu. Gornje Podrinje je najistraženije i sadrži najveći broj nekropola i tumula. Nekropole gornjeg Podrinja su poznate kao nekropole glasinačke kulture.⁹⁰ Kosorić navodi kako je o broju nekropola i grobova u gornjem Podrinju teško govoriti zbog tadašnjeg rada na terenima i publiciranju tog materijala.⁹¹ Pretpostavlja se da je mislila na početna istraživanja nekropola i tumula glasinačke kulture koja su započeta u 19. stoljeću i mnogi od njih nisu pravilno i detaljno evidentirani. Dojam je da

⁸⁷ Kosorić, 1976.

⁸⁸ Kosorić, 1976, 47.

⁸⁹ Isto, 74.

⁹⁰ Isto, 16.

⁹¹ Isto, 37.

Kosorić ne želi previše zalaziti u detaljniju obradu gornjeg Podrinja s obzirom da su se Čović i Benac bavili navedenom tematikom. Upravo su Čović i Benac izradili hronologiju Glasinca brončanog i željeznog doba, njihovu podjelu navodi i potvrđuje. S obzirom na najveću istraženost gornjeg Podrinja, Kosorić pravi podjelu na incineracijsko i inhumacijsko sahranjivanje. Pri inhumacijskom sahranjivanju izdvaja nekoliko načina sahranjivanja na području gornjeg Podrinja:⁹²

1. Polaganje pokojnika na zemlju
2. Podizanje prstenastog kamenog bedema i stvaranje kružne grobnice (tumul B na nekropoli Podilijak)
3. Polaganje pokojnika u grobnu jamu. Neke su bile obložene kamenim pločama ili su pokrivene kamenjem. U grobnim jamama su položeni ostaci pokojnika, te prekriveni slojem zemlje ili slojem kamena i zemlje (tumul A na nekropoli Podilijak)
4. Izgradnja kamenog postolja od kamenih ploča preko kojeg dolazi sloj sitnog kamenja. Nakon polaganja pokojnika, grob je prekriven slojem kamenja (tumul A, grob 1, Podilijak)
5. U kamenom sanduku su nađeni ostaci incineriranog pokojnika i ostaci kostura sahranjenog u zgrčenom položaju (tumul u Barakovcu kod Foče)

Incinerirani pokojnici su sahranjivani:⁹³

1. Položeni na zemlju
2. Spaljeni ostaci pokojnika su zajedno sa pepelom postavljeni u urnu (tumul I, Štrpci)
3. Spaljeni ostaci pokojnika su položeni na kamen (tumul VII, Štrpci)

Tumuli srednjeg Podrinja su slabo istraženi. Istraživanja tumula na ovom području skoro da i ne postoje. Nekropole su istražene samo u Podčaušu kod Bratunca i u selu Tegare, čija je istraživanja vodila Milica Kosorić. Ona zaključuje da se na području srednjeg Podrinja podizalo

⁹² Kosorić, 1976, 20 – 21.

⁹³ Isto, 21.

malo tumula.⁹⁴ Na području srednjeg Podrinja su pronalazeni pojedinačni predmeti preko kojih je zaključeno da se vjerovatno radilo o tumulu ili nekropoli. Takav je slučaj sa lokalitetom Međa u Podčaušu.

Lokalitet Međa u Podčaušu kod Bratunca je rekognosciran 1963. godine sa 14 tumula. Istraživanja su izvršena 1970. i 1971. godine kada su istražena tri tumula. Bitno je napomenuti istraživanje jednog tumula 1971. godine koji potvrđuje da se na osnovu pojedinačnih nalaza zaključilo postojanje tumula. Naime, prisutni su nalazi razbacanog kamenja, šljunka i nalaz butne kosti u tumulu, što bi predstavljalo osnov za postojanje skeletnog načina sahranjivanja i postojanje kamene konstrukcije u izgradnji groba ili tumula.⁹⁵

Kosorić zaključuje kako je nekropola nastala u prahistorijskom dobu, te se kasnije koristila kroz kasni srednji vijek.⁹⁶ Tačnije, prema priložima u grobu, ustanovljena je pripadnost nekropole srednjem brončanom periodu.⁹⁷ Sa druge strane, za približniju dataciju srednjeg vijeka dokaz je pronađeni dubrovački denar koji pripada kraju 14. i početku 15. stoljeća.⁹⁸

Istraživanje prahistorijske nekropole sa tumulima na lokalitetu Lug kod Tegara kod Bratunca je obavljeno 1973. godine. Tom prilikom su istražena dva tumula koji posjeduju grobove. U jednom tumulu su se nalazila dva groba i oba načina sahranjivanja: inhumacija i incineracija.⁹⁹ Na osnovu keramike iz prvog tumula, Kosorić ih je datirala u srednje i kasno brončano doba.¹⁰⁰

Nekropole srednjeg Podrinja su se koristile tokom brončanog doba, tačnije tokom srednjeg i kasnog brončanog doba. Zbog neistraženosti i nedostatka informacija o srednjem Podrinju nemoguće je govoriti o nekoj hronološkoj klasifikaciji kada je ovo područje u pitanju. Moguće ih je jedino općenito datirati, kao što je gore rečeno, u brončano doba.

Najpotpunije podatke o načinu sahranjivanja sadrže nekropole gornjeg Podrinja. Međutim, Milica Kosorić je samo na osnovu nekropola na potezu Pađine-Roćević, koje pripadaju Donjem Podrinju, zaključila mnoge podatke koje se tiču nekropola Podrinja. Ovakva

⁹⁴ Kosorić, 1976, 17.

⁹⁵ Isto, 21.

⁹⁶ Kosorić, 1972 c, 75.

⁹⁷ Kosorić, 1976, 39.

⁹⁸ Kosorić, 1972 c, 77.

⁹⁹ Kosorić, 1976, 21.

¹⁰⁰ Kosorić 1975, 7.

stvar je razumljiva obzirom da je najviše pažnje i vremena posvetila upravo istraživajući nekropole donjeg Podrinja, odnosno nekropole na području Pađine-Roćević.

Donje Podrinje sadrži dva kompleksa: Belotić – Bela Crkva i Pađine-Roćević. Kako prvi kompleks, Belotić – Bela Crkva, pripada području susjedne Srbije, u ovom radu će biti obrađen samo drugi kompleks Pađine-Roćević koji se nalazi na prostoru Bosne i Hercegovine. Kosorić je poznata po iskopavanju tumula na potezu Pađine-Roćević. Može se čak nazvati i njenom specifičnošću. Za svako njihovo istraživanje je pružila izvještaj u obliku članka.

Prahistorijske nekropole sa tumulima u selu Pađini i Roćeviću kod Zvornika su otkrivene 1963. godine.¹⁰¹ Iskopavanja su uslijedila 1968. i 1969. godine kada su istražene tri nekropole Karavlaške kuće, Šundinovača i Jezero, odnosno nekoliko tumula i grobova na spomenutim nekropolama. Najstariji grob donjeg Podrinja je grob iz tumula sa nekropole Jezero u Roćeviću.¹⁰² Kosorić navodi da na ovom potezu postoji jedna velika nekropola, ali već u sljedećem pasusu navodi da na ovom području postoje tri nekropole koje su korištene u istom hronološkom periodu.¹⁰³ Mišljenje autora je nejasno, ali je Kosorić vjerovatno mislila tokom ovih istraživanja da su evidentirane tri nekropole, koje u cjelini čine jednu veliku nekropolu s obzirom da pripadaju istom prahistorijskom periodu. Tumuli na području Pađine-Roćević su kulturno i hronološki bliski sa kompleksom Belotić-Bela Crkva.¹⁰⁴

Potrebno je objasniti i istražiti činjenicu da materijal pronađen u tumulima pripada kulturi polja sa urnama, dok Kosorić u daljem tekstu navodi kako će ove nekropole daljim istraživanjima dobiti svoj historijski i kulturni položaj u okviru ilirske kulture.¹⁰⁵ Da li Kosorić kulturu polja sa urnama pripisuje Ilirima? Ili jednostavno smatra Panone Ilirima ili ne odvaja Panone i Ilire? Nažalost, ostali smo uskraćeni za mnoga viđenja i promišljanja Milice Kosorić u tom smjeru.

Tokom 1970. i 1971. godina su nastavljena arheološka iskopavanja prahistorijskih tumula na području Pađine – Roćević kod Zvornika, na istim nekropolama kao prethodnih godina: Karavlaške kuće, Šundinovača i Jezero. Tumuli na ovom području se datiraju tokom

¹⁰¹ Kosorić & Krstić, 1970, 23.

¹⁰² Kosorić, 1976, 41.

¹⁰³ Kosorić & Krstić, 1970, 32.

¹⁰⁴ Isto, 34.

¹⁰⁵ Isto, 33 – 34.

brončanog i željeznog doba.¹⁰⁶ Jedan od istraženih tumula na nekropoli Jezero, Kosorić je nazvala porodičnom grobnicom, što je novost kada je riječ o nekropolama na ovom području.¹⁰⁷

Iskopavanja su nastavljena 1972. godine na dvije nekropole: Karavlaške kuće i Krčevine. Prema novim podacima, datiranje Karavlaške kuće ostaje brončano i željezno doba, dok se Krčevine datiraju u željezno doba.¹⁰⁸ Tokom 1977. godine su iskopavani tumuli na lokalitetima Jezero i Livade. Oba tumula sadrže grobove i Kosorić smatra da su međusobno povezani, te da pripadaju jednoj nekropoli.¹⁰⁹ Međutim, ne navodi kojoj nekropoli pripadaju. Ova istraživanja su bitna jer potvrđuju kulturnu i hronološku povezanost nekropola Podrinja sa nekropolama Glasinca i nekropolama zapadne Srbije.¹¹⁰

Nastavljena su istraživanja 1979. godine na nekropoli Karavlaške kuće. U okviru tri tumula su pronađeni grobovi koji su kao priloge sadržavali oružje (koplje, bodež...). Tumuli su datirani u razvijenu i kasnu fazu srednjeg brončanog doba.¹¹¹ Potvrdu za datiranje predstavljaju grobni prilozi koji pokazuju analogije sa već istraženim predmetima na ostalim nekropolama.

Istraživanjima donjeg Podrinja, uočila je određen sistem izgradnje grobova i način sahranjivanja incineriranih pokojnika.

Sistem izgradnje incineracijskih grobova:¹¹²

1. Ispod grobova je postavljen sloj šunka (nekropola Bandera u Beloj Crkvi)
2. Grobovi pravougaonog oblika, izgrađen od riječnog šljunka (nekropola Karavlaške kuće u Pađinama, nekropola Jezero)
3. Osnova groba je izgrađena od šljunka ili kamena, ili i kamen i šljunak; osnov groba je okružen vijencem (potez Pađine – Roćević)
4. Osnova groba je izgrađena od krupnog kamena i šljunaka, oivičena vijencem.
5. Grob ovalnog oblika ograđen nabacanim kamenjem i poredanim kamenjem u oblik četverougla (Šumar u Belotiću)
6. Kameni kovčeg postavljen na zemlju (Šumar)
7. Pojava pokrivanja daskom (Bela Crkva, Bandera)

¹⁰⁶ Kosorić, 1972b, 24.

¹⁰⁷ Isto, 23.

¹⁰⁸ Kosorić, 1975b, 18.

¹⁰⁹ Kosorić, 1978c, 23.

¹¹⁰ Isto, 27.

¹¹¹ Kosorić, 1979, 41.

¹¹² Kosorić, 1976, 21 – 22.

Kod sahranjivanja incineriranih pokojnika zapažaju se 3 osnovna načina:¹¹³

1. Sahranjivanje spaljenih ostataka pokojnika na spalištu, bez polaganja u urne (Šumar)
2. Urna je postavljena na sredini spališta, uokvirena kamenjem, a odozgo pokrivena kamenjem. (Šumar nekropola)
3. Polaganje urne u centar spališta, dno okrenuto ka gore (nekropola u Mojkoviću)

Važno je spomenuti ostale lokalitete koje je Kosorić iskopavala i evidentirala. Na lokalitetu Silajet u selu Dvorovi kod Bijeljine vršeno je zaštitno iskopavanje 1963. godine. Zdravko Marić je već 1961. godine vršio rekognosciranje lokaliteta kada je pronašao urnu koja je slična onima kakve je Čović pronašao pri iskopavanju nekropole Barice. Marić je tada naveo postojanje nekropole koja pripada kulturi polja sa urnama kasnog brončanog doba.¹¹⁴ Arheološkim istraživanjem 1963. godine ustanovljeno je postojanje nekropole sa incineracijskim ukopima sa 13 grobova. Grobovi su sadržavali priloge. Najbitniji nalaz za identificiranje određenih pojava na nekropoli je keramika. Keramika je poslužila za datiranje nekropole, za određivanje prisustva kulturnih grupa, te određenih pojava koje su bitne. Za nove informacije bitna je keramika u tri smjera.

Prvo, koristeći tipologiju i analogiju, Kosorić je odredila postojanje dva tipa keramike na ovoj nekropoli: eneolitska keramika koja pripada kostolačkoj i vučedolskoj kulturi, te druga koja se pripisuje nekropoli u Baricama.¹¹⁵ Drugo, prema keramici, nekropolu datira u stariju fazu kasnog brončanog doba.¹¹⁶ Treće, opet prema keramici koja je pronađena u jednom grobu i sondi (koji je Kosorić označila kao grob 2 i sonda I), pretpostavila je postojanje dvije nekropole na lokalitetu Silajet koje su odvojene hronološki. Kosorić navodi da rezultati ovog iskopavanja pružaju podatke za proučavanje kulture polja sa urnama na području istočne Bosne.¹¹⁷

Ovakav rad se može nazvati izvještajem o iskopavanju, uz nekoliko pretpostavljenih hipoteza. Kosorić je propustila da pretpostavi nekoliko hipoteza. Prema pronađenoj keramici koja pripada eneolitskom i brončanom dobu, ova nekropola vjerovatno pripada tim periodima. Kosorić je navela kako na ovom području postoje dvije nekropole koje su odvojene hronološki.

¹¹³ Kosorić, 1976, 22.

¹¹⁴ Marić, 1960, 47 – 48.

¹¹⁵ Kosorić, 1965 a, 86.

¹¹⁶ Isto, 86.

¹¹⁷ Isto, 87.

Da li na nekropoli na lokalitetu Silajet postoje dvije nekropole ili samo na tom lokalitetu postoji jedna nekropola? Da li nekropola Silajet pripada brončanom periodu kako je navela Kosorić ili se ipak prema pronađenoj keramici može govoriti i o eneolitskom periodu. Ukoliko su prisutna ta dva perioda na ovoj nekropoli, da li postoji kontinuitet u sahranjivanju ili ne?

Zatim, pitanje kultura polja sa urnama na području istočne Bosne je bitno obraditi. Zbog čega je Kosorić spomenula ovu kulturu i zbog čega je ona bitna na ovom području? Da li je ova kultura dominantna na spomenutoj nekropoli ili je to ipak neka druga? Ko se ukopavao na ovoj nekropoli? Da li određeno autohtono stanovništvo ili novo doseljeno stanovništvo? Sva ova pitanja ostat će neodgovorena. Iako su radovi Kosorić određeni kao izvještaji, zadovoljavajuće je ipak dati određeni historijski kontekst. Naime, Kaljanac i Šaković navode da nekropola Silajet pripada kulturnoj grupi Barice-Gređani.¹¹⁸

Prahistorijska nekropola na lokalitetu Crkvine u selu Batković kod Bijeljine otkrivena je 1966. godine. Nekropola je sadržavala oko 20 grobova sa incineriranim pokojnicima. Komparira je sa nekropolama u Dvorovima, Baricama i Krčevini, te zaključuje kako je način sahranjivanja identičan kao na pomenutim nekropolama. Nekropolu na Crkvinama datira u stariju fazu kasnog brončanog doba.¹¹⁹ Kaljanac i Šaković za ovu nekropolu na lokalitetu Crkvine, kao i za Silajet, navode da pripada kulturi Barice-Gređani.¹²⁰ Ova kulturna grupa je tek kasnije definirana, a njeno prisustvo se u literaturi nazivalo prisustvom kulture polja sa urnama.

Iskopavanje lokaliteta Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja je izvršeno 1966. godine. Pronađeni su grobovi i ranolatenski materijal. Kosorić smatra da se pronađeni materijal ne može vezivati za određenu kulturnu grupu, ali je tipologijom i analogijom došla do zaključka da je sličan materijal pronađen na gradini Čungar i Kekića Glavici.¹²¹ Također, njen zaključak je da ne postoji nikakav građevinski horizont, jer nisu konstatirani nikakvi arhitektonski ostaci.¹²²

U periodu 1981 – 1984. izvršena su arheološka istraživanja na lokalitetu Barakovac u selu Pauncima kod Foče i na lokalitetu Jezero u selu Sasi kod Višegrada. Istražena su tri tumula. Prema keramici, tumuli se datiraju od ranog do kasnog brončanog doba.¹²³

¹¹⁸ Kaljanac & Šaković, 2009, 81.

¹¹⁹ Kosorić, 1967b, 32.

¹²⁰ Kaljanac & Šaković, 2009, 81.

¹²¹ Kosorić, 1970b, 42 – 43.

¹²² Isto, 41 – 42.

¹²³ Kosorić, 1988, 26.

Na Borak-brdu su od 1982. do 1989. vršena istraživanja na lokalitetima Kremenje, Ždrijelo i Klanac – Glasinac. Ustanovljene su nekropole sa tumulima na ovim lokalitetima. Kosorić je opisala sadržaj tumula i njihovih grobova, način formiranja tumula, sahranjivanja, pogrebne običaje... Novina koju ovaj rad pruža je pripadnost lokaliteta Ždrijelo glasilačkoj kulturi.¹²⁴

Lokalitet Gromile u Štrpcima kod Rudog je istraživao krajem 19. stoljeća od strane Franje Fiale. Njegovom istraživanju dodata su i istraživanja Milice Kosorić. Tokom 1987. istražila je dva tumula. Opisala je njihov sistem izgradnje, grobne konstrukcije, materijal... Datira ih od srednjeg brončanog doba do starijeg željeznog doba.¹²⁵

Zajednički i osnovni element za sve nekropole na području Podrinja je sahranjivanje pokojnika ispod tumula. Nekropole i tumuli su najistraženiji arheološki lokaliteti u okviru Podrinja. Kroz njihovo istraživanje i interpretaciju upoznaje se način i funkcioniranje života stanovnika prošlog vremena. Grobove na nekropolama Podrinja Kosorić dijeli na 4 vremenska perioda:¹²⁶

1. period ranog brončanog doba
2. period srednjeg i razvijenog brončanog doba
3. period kasnog brončanog i ranog željeznog doba
4. period razvijenog željeznog doba

Način rada Milice Kosorić na nekropolama sa tumulima:

- tumule istražuje tako što ih dijeli na četiri segmenta
- radi vertikalnu stratigrafiju

¹²⁴ Kosorić, 1989, 143.

¹²⁵ Kosorić, 1990a, 24.

¹²⁶ Kosorić, 1976, 42 – 44.

3.2. Branka Raunig

Branka Raunig je rođena u Sarajevu 1935. godine.¹²⁷ Iako rođena u Sarajevu, svoje djetinjstvo je provela u Kraljevu. U tom gradu je završila osnovnu i srednju školu.¹²⁸ Na studij arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu se upisuje 1954. godine i završava ga 1958. godine pod mentorstvom Branka Gavele.¹²⁹ On joj je bio mentor i na postdiplomskom studiju koji je završila 1971. godine sa temom "Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici".¹³⁰ Nakon završetka fakulteta od četiri godine, otišla je u Bihać i počela raditi kao kustos arheolog Muzeja Pounja u periodu 1959 – 1963.¹³¹ To je danas Muzej Unsko-sanskog kantona. U periodu 1963 – 1971. je radila u Muzeju Đakovštine u Đakovu, te se nakon tog perioda ponovo vraća u Muzej Pounja.¹³² Bila je direktorica muzeja u periodu 1971 – 1982.¹³³ Doktorsku disertaciju je predala 1992. godine na studij arheologije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, ali zbog ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini, odbranila ju je 1997. godine.¹³⁴ Svoju arheološku karijeru je gradila u Muzeju Pounja i po tome je prepoznatljiva. Iako je radni vijek provela u malom regionalnom muzeju, njen rad je bio priznat u naučnim krugovima.¹³⁵

Pripremala je za svaki rad crteže, zadnjih godina ih je skrenirala i kompjuterski doradivala govoreći da "moraš biti u toku sa vremenom i tehnikom".¹³⁶ Njeni radovi su se vjerovatno činili monotonim za čitanje, ali potrebno je naglasiti njen trud za objavljivanjem podataka sa arheoloških iskopavanja koja je vodila ili u kojima je učestvovala.¹³⁷ Opisivali su je kao prilagodljivu i toplu osobu.¹³⁸ *Bila je radosna u tom svom arheološkom svijetu. Takvu je želimo zauvijek pamtiti.*¹³⁹

Raunig je svoj arheološki život posvetila Japodima. Pogotovo kada se radi o Japodima koji se ubiciraju oko toka rijeke Une. U svojim radovima se držala dosljedno naučne metodologije što joj je osiguralo počasno mjesto među bosanskohercegovačkim naučnicama.¹⁴⁰

¹²⁷ Šaćić Beća, 2018, 285; Fekeža-Martinović, 2010, 425; Forić, 2008, 264.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Forić, 2008, 264.

¹³⁰ Fekeža-Martinović, 2010, 425.

¹³¹ Forić, 2008, 264.

¹³² Šaćić Beća, 2018, 288.

¹³³ Isto, 287.

¹³⁴ Raunig, 2004, 5.

¹³⁵ Šaćić Beća, 2018, 288.

¹³⁶ Forić, 2008, 264.

¹³⁷ Šaćić Beća, 2018, 293.

¹³⁸ Fekeža-Martinović, 2010, 425.

¹³⁹ Forić, 2008, 264.

¹⁴⁰ Šaćić Beća, 2018, 285.

Svoje članke je pisala na način da, u većini slučajeva, daje izvještaj o istraživanjima lokaliteta koja je vodila. Na početku rada opisuje lokalitet i ubicira ga blizu nekog većeg grada, zatim navodi prethodna istraživanja, godine istraživanja, pronalazak objekata/nalaza (nekropola, grob, naselje, prilozi), zatim slijedi opisivanje svakog nalaza posebno prema već urađenoj tipologiji, pronalazak njegovih najbližih analogija, ako postoji mogućnost smještanja u tipološko-hronološki okvir, te na kraju zaključak.

Njen bibliografski opus je podijeljen na nekoliko cjelina:

1. nekropole
2. grobovi
3. naselja
4. oružje
5. urne
6. ostalo
7. japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici (magistarski rad)
8. umjetnost i religija Japoda (monografija)

Njena monografija o umjetnosti i religiji Japoda¹⁴¹, koja je objavljena 2004. godine i ne pripada vremenskom periodu koji se obrađuje 1945 – 1992., uvrštena je u ovaj rad. Razloga je nekoliko: prvobitno je ova knjiga vrlo značajna za razvoj arheološke misli u pravcu Japoda koji su se rasprostirali na području Bosne i Hercegovine. Kako i sama Raunig navodi, ova knjiga je nastala kao rezultat četrdesetogodišnjeg rada na temu Japoda, pogotovo onih koji su se rasprostirali oko srednjeg toka rijeke Une.¹⁴² Bez upotrebe ove knjige određene informacije bi bile polovične i čitav radni vijek ove arheologinje bi bio nepravedno zapostavljen. Razlog zbog kojeg trebamo uzeti u obzir informacije, iako je knjiga izašla 2004. godine, jeste što monografija predstavlja skraćenu verziju doktorske disertacije. Naime, doktorska disertacija je predata na Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu 1992. godine, ali je odbranjena 1997. godine zbog ratnih dejstava u tom periodu.¹⁴³ Vjerovatno bi monografija prije bila objavljena, da nisu ovakvi razlozi bili u pitanju.

¹⁴¹ Raunig, 2004 a.

¹⁴² Raunig, 2004 a, 5.

¹⁴³ Isto.

3.2.1. Nekropole

Raunig navodi postojanje 946 grobova koji su istraženi na četiri nekropole srednjeg toka Une.¹⁴⁴ Za Japode je tipičan biritualizam. Ali, japodsko područje pri arheološkom istraživanju je podijeljeno na Liku i Pounje, s obzirom i na državne granice. Lika se nalazi u okviru Hrvatske, a Pounje Bosne i Hercegovine. Međutim, na području Bosne i Hercegovine više je zastupljena incineracija što se dovodi u vezu sa utjecajem kulture polje sa urnama, s obzirom na većinsku inhumaciju u Lici kao autohtona komponenta.¹⁴⁵ Kako se može sagledati, i u okviru sahranjivanja postoje granice.

Svoj terenski rad u okviru japodskih nekropola započinje na lokalitetu Crkvina kod Golubića i nekropola na Gradini kod Ripča. *Japodska nekropola u Crkvini u Golubiću* se prvi put spominje 1895. godine.¹⁴⁶ Tada je prilikom pronalaska prahistorijske keramike, ljudskih kostiju i grobova ustanovljeno postojanje prahistorijskog lokaliteta i nekropole. Raunig iskopavanja započinje 1954. godine, da bi se nastavila 1956. i 1960.¹⁴⁷ Na prostoru koji je nazvan Crkvina identificirano je postojanje nekropole. Ukupno je pronađeno 70 prahistorijskih grobova – 46 sa urnama i 24 skeletnih grobova.¹⁴⁸ Prisutno je bilo i 26 kasnosrednjovjekovnih grobova. Raunig je zaključila kako se na ovom području nalaze dvije nekropole koje su različite hronološki i sadržajno.¹⁴⁹ Međutim, ona ne navodi tačno koje su dvije hronološke distance u pitanju. Može se zaključiti da je vjerovatno mislila na prahistoriju i kasni srednji vijek.

Raunig uglavnom u svojim radovima traži analogije i komparira trenutačni lokalitet koji istražuje sa susjednim ili sličnim lokalitetima. Najčešće komparira sa lokalitetima koje je ona istraživala. Tako je uradila i sa Crkvinom. Komparirala je sa japodskim nekropolama Jezerine i Ribić, te zaključila kako grobovi i određeni nalazi na sve tri pomenute nekropole sadrže sličnosti.¹⁵⁰ Nekropola Golubić je upotrebljavana i početkom rimske vlasti na ovom području zbog pronalaska fragmenta kamene urne sa latinskim natpisom.¹⁵¹ Raunig navodi kako

¹⁴⁴ Raunig, 2004, 19.

¹⁴⁵ Isto, 19.

¹⁴⁶ Raunig, 1968a, 81.

¹⁴⁷ Isto, 81 – 82.

¹⁴⁸ Isto, 82.

¹⁴⁹ Raunig, 1968a, 82.

¹⁵⁰ Isto, 96.

¹⁵¹ Isto, 97.

iskopavanja na nekropoli Crkvine nisu završena i kako se daljim radom treba riješiti pitanje ove nekropole.¹⁵²

Lokalitet Gradina kod Ripča u blizini Bihaća je prije otkrića prahistorijskih ostataka 1971. godine bio poznat po srednjovjekovnim i osmanskim ostacima.¹⁵³ Na ovom lokalitetu je 1971. godine ustanovljena nekropola sa biritualnim grobovima. Tada su pronađena ukupno 22 groba: 21 incineracijski grob u urnama i jedan inhumacijski grob.¹⁵⁴ Nekropola je bila u upotrebi od 8. stoljeća p.n.e. do 1. stoljeća p.n.e, tačnije do 35. p.n.e.¹⁵⁵ Dakle, one godine kada Oktavijan u okviru svojih kampanja osvaja ovo područje. Skeletni grob je najstariji otkriveni grob na ovoj nekropoli, koji Raunig datira u 8. stoljeće p.n.e.¹⁵⁶ S obzirom na ovaj podatak, Raunig zaključuje kako sahranjivanje na Gradini započinje od 8. stoljeća p.n.e. Kasnijim istraživanjima, Raunig će ustanoviti postojanje i naselja na Gradini u Ripču.¹⁵⁷

Raunig navodi postojanje kružnog objekta u Ripču od suhozida koji je u unutarnjosti sadržavao fragmente kostiju. Njegovo značenje je svakako interesantno. Međutim, nije bilo moguće odgonetnuti kakva namjena tog objekta bila, ukoliko se radilo o više kostura. Međutim, Raunig smatra kako je pronalazač, koji nije arheološke struke, pomislio kako se radi o više individua. Raunig navodi kako nije poznato da li se radi o jednom kosturu sa razbacanim kostima ili ih je bilo više.¹⁵⁸

Raunig navodi kako je ovim istraživanjem ustvari dopunila jednu prazninu na koju je Zdravko Marić upozorio. Marić je pisao 1968. godine o japodskim nekropolama u dolini Une pominjući striktno tri nekropole: Golubić, Jezerine i Ribić. To su nekropole na kojima je ustanovljeno sahranjivanje Japoda u rasponu od 800. p.n.e. do 110. n.e. Marić je ove tri japodske nekropole podijelio na ukupno šest faza, dok jedna faza ima svoje dvije podfaze. Bitno je napomenuti kako on u sklopu svoje podjele izostavlja period između 650. p.n.e. i 500. p.n.e., što će kasnije Raunig nadopuniti sa istraživanjima na Gradini kod Ripča. Marić navodi kako nisu pronađeni ukopi u periodu 650 – 500. p.n.e., što objašnjava činjenicom da su stanovnici Golubića i Jezerina svoje mrtve sahranjivali na mjestu koje još uvijek nije otkriveno.

¹⁵² Raunig, 1968 a, 97.

¹⁵³ Raunig, 1981, 141.

¹⁵⁴ Isto, 144 – 145.

¹⁵⁵ Raunig, 1981, 151; Raunig, 2005, 163.

¹⁵⁶ Raunig, 1981, 147.

¹⁵⁷ Raunig, 2005.

¹⁵⁸ Isto, 146.

Marićeva podjela japodskih nekropola u dolini Une:¹⁵⁹

Faza I (800 – 650. p.n.e.) – Jezerine I i Golubić I.

Faza II (500 – 360. p.n.e.): Jezerine II, Golubić II i Ribić I.

Faza III (360 – 250. p.n.e.): Jezerine III, Golubić III i Ribić II.

Faza IV (250 – 110. p.n.e.): Jezerine IV, Golubić IV i Ribić III.

Faza V (110. p.n.e. – 10/20. n.e.): Jezerine V, Golubić V i Ribić IV.

Faza Va (110 – 35. p.n.e.)

Faza Vb (35. p.n.e. – 10/20. n.e.)

Faza VI (10/20. – 110.): Jezerine VI, Golubić VI i Ribić V.

Raunig navodi Marićeve riječi da je u ovim fazama, tačnije u periodu od 150 godina, na nekropolama u dolini Une postojala praznina u periodu 650 – 500. p.n.e. Međutim, Marić je već ranije iznio mišljenje da su se stanovnici Jezerina i Golubića sahranjivali na drugom mjestu, te da vjerovatno ta nekropola ili više njih popunjava upravo navedenu prazninu nešto više od stotinjak godina. Ali, Raunig nekropolu na Gradini označava kao nekropolu stanovnika sojeničkog naselja u Ripču.¹⁶⁰ Iz čega se zaključuje da nekropola na Gradini nije nekropola stanovnika Jezerina i Golubića, kako je Marić naveo. Zatim, Raunig u nastavku navodi kako je vremenska praznina, između I i II faze popunjena.

Mišljenje Branke Raunig se u određenom dijelu razilazi sa Marićevim kada je riječ o fazama. Ona smatra da je Marić fazu II trebao podijeliti u dvije podfaze, dok ostalu podjelu potvrđuje:¹⁶¹

- Faza IIa: stariji odsjek razvijenog željeznog doba u području srednjeg toka Une sa izrazitim utjecajem mlađih skupina kulture polja sa urnama

¹⁵⁹ Marić, 1968, 10 – 35.

¹⁶⁰ Raunig, 1981, 153.

¹⁶¹ Isto.

- Faza IIb: mlađi odsjek starijeg željeznog doba, i dalje sa jakim utjecajem kulture polja sa urnama, ali sa modificiranim tj. "japodiziranim" oblicima.

Periodizacija nekropola srednjeg toka Une prema Branki Raunig bi izgledala ovako:

Faza I (800 – 650. p.n.e.)

Faza II (650 – 360. p.n.e.):¹⁶²

Faza IIa (650 – 500. p.n.e.)

Faza IIb (500 – 360. p.n.e.)

} Podjela II faze prema Raunig

Faza III (360 – 250. p.n.e.)

Faza IV (250 – 110. p.n.e.)

Faza V (110. p.n.e. – 10/20. n.e.)

Faza Va (110 – 35. p.n.e.)

Faza Vb (35. p.n.e. – 10/20. n.e.)

Faza VI (10/20. – 110.)

Raunig je istraživala i treću nekropolu. Riječ je o kasnoantičkoj nekropoli na lokalitetu Dolovi kod Golubića. Nekropolu datira u kraj 3. i 4. stoljeća.¹⁶³ Prisutni su inhumacijski ukopi.

3.2.2. Grobovi

Istražila je ukupno dva odvojena groba sa područja Cazina. Prvi grob je iz Podgredina kod Cazina, a drugi blizu Ostrošca kod Cazina. Raunig je ustanovila da skeletni *grob iz Podgredine kod Cazina* pripada djetetu od dvije godine. Datirala ga je u drugu polovinu 3. ili

¹⁶² Raunig, 2004, 20.

¹⁶³ Raunig, 1986b, 99.

početak 4. stoljeća.¹⁶⁴ Shodne tome, ovaj grob pripada antičkom periodu. Raunig je u ovom radu opisala lokaciju groba, orijentaciju, arhitekturu, dimenzije, uslove nalaza, sadržaj groba, te priloge u grobu. Na kraju je ostavila otvoreno pitanje kome pripada ovaj usamljeni grob.¹⁶⁵

Drugi grob je otkriven 1979. godine na lokalitetu Konaci, tačnije blizu srednjovjekovnog Ostrošca kod Cazina.¹⁶⁶ Riječ je o odrasloj ženskoj osobi koja je imala oko 30 godina. Blizu lokaliteta Konaci se nalazi prahistorijsko naselje Pod, te Raunig pretpostavlja njihovu povezanost i hronološku istovremenost.¹⁶⁷ Ona pretpostavlja da je na ovom prostoru vjerovatno nemoguće naći još neki grob jer je zemlja više puta prekopavana radi potreba domaćeg stanovništva.¹⁶⁸

3.2.3. Oružje

Za Japode je poznata interesantna činjenica kada je oružje u pitanju. U njihovim grobovima oružje nije bilo redovan inventar koji se mogao pronaći prilikom iskopavanja. Što je bila jedna jako čudna okolnost, s obzirom da je kod drugih ilirskih zajednica oružje bilo redovni prilog u grobovima. Kod njih je postojala kulturna zabrana stavljanja oružja u grobove. Shodne tome, oružje je rijetko nalaženo na japodskom području. Shodne tome, kod Japoda nedostaje najvažniji oslonac praćenja ratničkog sloja i rodovske aristokratije koji je poznat kod drugih zajednica.¹⁶⁹ Međutim, pronađen je određen broj oružja koji je pripisan Japodima, iako je postojala zabrana prilaganja oružja u grobove.

Poznavanje japodskog oružja je vršeno sa figuralnih predstava i prema malobrojnom pronađenom oružju. Raunig navodi pronađeno oružje: vrhovi kopalja, kalupi za lijevanje kopalja, bodež mošunjskog tipa, bodeži, željezni mačevi, keltovi, dva šljema...¹⁷⁰ Poznavanje japodskog oružja, pored malog broja materijala, moglo se proučavati sa figuralnih predstava. Prikazano je pet vrsta oružja: šljemovi, štitovi, knemide, koplja i mačevi.¹⁷¹ Što znači da se vojna oprema japodskog ratnika sastojala iz ofanzivnog i defanzivnog oružja.

¹⁶⁴ Raunig, 1974, 299.

¹⁶⁵ Raunig, 1974.

¹⁶⁶ Raunig, 1982.

¹⁶⁷ Raunig, 1982, 2.

¹⁶⁸ Isto, 3.

¹⁶⁹ Raunig, 2004, 21.

¹⁷⁰ Raunig, 2002, 275.

¹⁷¹ Isto, 276.

Na figuralnim predstavama više je prikaza defanzivnog nego ofanzivnog oružja. Defanzivno oružje sadrži prikaze kaciga, štitova, knemide i podlaktice. Prikazano je oko 20 kaciga: grčko-ilirske, dvogrebenasta, italsko-keltska, negovskog tipa, halkidska... Štitovi su jedino poznati kroz figuralne predstave, s obzirom da nisu pronađeni.¹⁷² Prisutna su tri tipa štita. Knemide su jedino prikazane na kamenu. Kada je riječ o ofanzivnom oružju, figuralne predstave donose samo koplja i mačeve. Koplja i vrhovi kopalja su prikazani na bronci i kamenu, dok su mačevi prikazani samo na kamenu.¹⁷³

3.2.4. Japodske urne

Branka Raunig se bavila i jednom bitnom sferom japodske historije, a to su japodske kamene urne. Japodske urne su pravljene od kamena, kvadratnog oblika i razlikovale su se od ostalih ilirskih urni.¹⁷⁴ Početak njihove izrade i upotrebe datira se od 6. stoljeća p.n.e.¹⁷⁵ One nisu karakteristične pojave čitavom japodskom području, već su isključivo pronađene na području Bihaćkog polja. Postavlja se pitanje zbog čega je tako? Raunig navodi da su japodske urne predstavljale posebno obilježje koje je njegovala jedna uža japodska zajednica koja je obitavala na području Bihaća, te da su posebne jer se prave od kamena bihacita koji se lahko obrađuje, izdržljiv je i otporan.¹⁷⁶ Prepostavila je izrađivanje urni od drveta na drugim japodskim prostorima, koji se nisu sačuvali zbog prirode i otpornosti drveta kroz vrijeme.¹⁷⁷

Kamene urne su interesantne jer posjeduju figuralne predstave. Figuralna obrada kamena na japodskom području ograničena je na sepulkralne spomenike – na japodske kamene urne.¹⁷⁸ Nađeno je oko hiljadu grobova, ali samo nekoliko ih je ukrašeno figuralnim scenama, dok su ostale ukrašene ornamentalnim motivima i latinskim natpisima.¹⁷⁹ Scene na urnama sa figuralnim predstavama se odnose na kult mrtvih i pogrebni ritual. Kada se urne pronađu na/u zemlji, poslože se figuralne scene i povežu sa sahranjivanjem, jasno je da je riječ o zagrobnom

¹⁷² Raunig, 2004, 254.

¹⁷³ Isto, 255.

¹⁷⁴ Sergejevski, 1950, 45.

¹⁷⁵ Raunig, 2004, 230.

¹⁷⁶ Raunig, 1972, 26; 47.

¹⁷⁷ Isto, 47.

¹⁷⁸ Raunig, 2004, 26.

¹⁷⁹ Isto, 26 – 27.

životu. Nijedan japodski objekat od kamena sa figuralnom dekoracijom nije pronađen in situ.¹⁸⁰ Kod Sergejevskog se pronalazi drugačiji podatak, da je jedna urna ipak pronađena in situ.¹⁸¹

Najraniji pogrebni rituali koji se mogu povezati sa našim područjem su grčki. Zbog toga je bilo prisutno mišljenje da su urne nastale pod utjecajem Grčke. Kada je prestalo djelovanje tog utjecaja, tada je japodska umjetnost prešla na ornamentalnu dekoraciju.¹⁸² Sergejevski iznosi tezu da su japodske scene slične grčkim, ali ne smatra da su preuzete od Grka.¹⁸³ Raunig smatra da se u japodskoj umjetnosti ne mogu negirati strani utjecaji, pogotovo grčki, ali smatra da nije razumljivo zašto bi Japodi od Grka preuzeli određene komplicirane scene koje bi postavljali na svoje urne, a da pri tome ne razumiju njihov smisao.¹⁸⁴ Vjerovatnija je teza o sličnom shvaćanju svijeta, religije i mitologije.

Kojem društvenom sloju su pripadale urne? Jasno je da se urne vežu za religiju i duhovnost Japoda. Određivanje društveno-ekonomskog položaja osoba sahranjenih u urnama ostaje u hipotezama. Ali, najvjerovatnije da su one najbogatije ukrašene pripadale pripadnicima vladajuće strukture unutar japodskog društva. Ili prvosvećenicima ili princepsima i prepozitima.¹⁸⁵ Prestanak izrade figuralno ukrašenih urni, Raunig povezuje sa promjnom društveno-ekonomskih odnosa i gubitkom moći rodovske aristokratije, što se događaj krajem 5. st.pne. kada nestaje i potreba za izradu kamenih urni.¹⁸⁶

Izvršila je kompariranje japodskih kamenih urni sa kneževskim grobovima sa Glasinca.¹⁸⁷ Tačnije, nudi pretpostavku da su urne sa figuralnim predstavama kneževski grobovi.¹⁸⁸ Razlike su prisutne jer Japodi ne podižu tumule, ne stavljaju oružje u grobove i sahranjuju se u ravnim grobovima.¹⁸⁹ Ali je ideja ista. Raunig navodi potrebu aristokratskog sloja da svoju moć i izdvojenost pokažu kroz sepulkralni kult. U drugim kneževskim grobovima su prilagani predmeti koji će knezu ili kneginji poslužiti na drugom svijetu, kod Japoda u te svrhe služe figuralne scene.¹⁹⁰

¹⁸⁰ Raunig, 2004, 230.

¹⁸¹ Sergejevski, 1950, 67.

¹⁸² Raunig, 1972, 46.

¹⁸³ Sergejevski, 1950, 68; Sergejevski, 1950, 72.

¹⁸⁴ Raunig, 1972, 46.

¹⁸⁵ Isto, 27.

¹⁸⁶ Raunig, 2004, 232.

¹⁸⁷ Raunig, 1972, 46.

¹⁸⁸ Raunig, 2004, 232.

¹⁸⁹ Isto, 233.

¹⁹⁰ Isto, 257.

Raunig je napravila podjelu spomenika:¹⁹¹

1. dva spomenika: fragment idola iz Golubića i fragment urne iz Golubića

2. sepulkralni spomenici sa figuralnim predstavama:

a) ljudske figuralne predstave

b) životinjske figuralne predstave

3. sepulkralni spomenici sa latinskim natpisima:

a) figuralne predstave

b) reljefni ukrasi

c) ornamenta

d) lična imena

4. sakralni spomenici tj. žrtvenici:

a) figuralne predstave

b) ornamenta

c) lična imena

3.2.5. Figuralne predstave

Predstavljaju gotovo jedini izvor za poznavanje religije i vjerovanja Japoda.¹⁹² Osim toga, one predstavljaju primarni ili sekundarni izvor za razne aspekte života Japoda: oružje, japodska vojska, religija, duhovnost, društvena struktura... Figuralne predstave su zanimljiv aspekt japodske umjetnosti. Svakako, najviše istraživane su one koje se nalaze na kamenim urnama. Ali, pored njih postoje figuralne predstave koje su urađene i na drugim materijalima.

¹⁹¹ Raunig, 1972, 28 – 43.

¹⁹² Raunig, 2004, 22.

Raunig je napravila podjelu figuralnih predstava prema materijalu na kojim su napravljene. Figuralne predstave su prikazane na nekoliko različitih materijala: pečena glina, bronca, jantar, staklo i kamen. O figuralnim predstavama na japodskim urnama je bilo riječi naprijed u tekstu. Figuralne predstave koje se nalaze na predmetima od pečene gline nazvala je – bogovi od gline. Pronađene su samo na području srednjeg toka Une, a većina iz potječe iz Ripča.¹⁹³ Ona ih dijeli na tri grupe:¹⁹⁴

- A. Na posudama,
- B. Na piramidalnim tegovima
- C. Kao posebno modelirane terakote – predstave bogova.

A. Na posudama su figuralne predstave:¹⁹⁵

- 1. urezane
- 2. izrađene od apliciranih traka
- 3. modelirane kao sastavni dio posude.

B. Predstave na piramidalnim tegovima:¹⁹⁶

- 1. Prikazi nakita i kose
- 2. Predstave odjeće
- 3. Simbolični znakovi i predstave izvedene otiscima vrpce

C. Terakote – bogovi od gline:¹⁹⁷

- 1. Piramidalne terakote

¹⁹³ Raunig, 2004, 45.

¹⁹⁴ Isto, 25.

¹⁹⁵ Isto, 25 – 33.

¹⁹⁶ Isto, 34 – 38.

¹⁹⁷ Isto, 38 – 45.

a) sa predstavama odjeće i nakita

2. Nage terakote

a) prizmatične

b) terakote valjkastog trupa

c) sa rožastim izraslinama na glavi

d) poluvaljkaste sa zaravnjenom prednjom stranom

Najviše prostora zauzima polemika oko terakota, koje je Raunig nazvala bogovi od gline. Način upotrebe i njihova funkcija je nejasna. Širok je raspon njihovog korištenja: od obavljanja magijskih ili kulturnih obreda, do nošenja kao amuleta i slično.¹⁹⁸ Za grupu nagih terakota antropomornog oblika potvrđuje Čovićev naziv *terakotike tipa Ripač*.¹⁹⁹

Figuralne predstave na bronci:

Figuralne predstave na bronci je nazvala govor bronce. One se dijele:²⁰⁰

1. predstave predmeta

2. životinjske predstave

3. ljudske predstave.

Tokom posljednjeg milenija Japodi razvijaju specifičan figuralni stil na metalnim objektima koje karakterizira izvjesna ukočenost, geometriziranost i gruba jednostavnost ljudskih i životinjskih likova. Japodski stil Raunig naziva stilom silueta ili kontura.²⁰¹ U okviru japodske teritorije su utvrđeni radionički centri u kojima su izrađivani i metalni objekti sa

¹⁹⁸ Raunig, 2004, 50.

¹⁹⁹ Isto, 51.

²⁰⁰ Isto, 67.

²⁰¹ Isto, 151.

figuralnim predstavama, pored ostalih objekata.²⁰² Raunig smatra da se radionički centar nalazi u sojeničkom naselju Golubiću.²⁰³

Figuralne predstave od stakla i jantara

Figuralne predstave izrađene od jantara i stakla su malobrojne. Dije se na:²⁰⁴

- a) ljudske predstave
- b) životinjske predstave.

Svi stakleni primjerci su uvoz, dok jantar sadrži i domaće i uvozne proizvode. Kako Raunig smatra, uvozni jantar je dolazio sa područja Baltika.²⁰⁵ Japodski majstori su najvjerojatnije pokušavali praviti figuralne predstave od jantara, kopirajući ih od baltičkih majstora. Figuralni objekti od jantara pronađeni u grobovima prikazuju ekonmski moćni sloj japodskog društva. Oni su jedan od indikatora socijalnog statusa japodske zajednice.

Figuralne predstave na kamenu

Figuralne predstave na kamenu Raunig naziva priča sa kamena. Ona ističe da je riječ o samo jednoj antropomorfnoj figuri, dok su ostale predstave predstavljene na kamenim urnama. Kamene urne pripadaju sepulkralnoj namjeni. Figuralne predstave dijeli prema obliku:²⁰⁶

- ljudska figura
- ostali koji su služili za smještaj pokojnika

²⁰² Raunig, 2004, 146.

²⁰³ Isto, 151.

²⁰⁴ Isto, 175.

²⁰⁵ Isto, 188.

²⁰⁶ Isto, 192.

3.3. Nada Miletić

O njoj su pisali Borivoj Čović²⁰⁷, Lidija Fekeža²⁰⁸, te Andrea Dautović i Olga Lalević²⁰⁹. Borivoj Čović u Arheološkom leksikonu piše o njoj tek nekoliko rečenica, a Lidija Fekeža u okviru *In memoriama*. Andrea Dautović i Olga Lalević su napisale rad o bibliografiji Nade Miletić, te su upravo one zaslužne da se bibliografija Miletić može pronaći u jednom radu. U okviru navedenog rada postoji nekoliko bitnih informacija o životu arheologinje.

Za Bosnu i Hercegovinu je prije svega veže njeno rodno mjesto Prijedor. Rođena je 1925. godine. Osnovnu školu je pohađala u Prizrenu i Skoplju, koju završava 1935. godine.²¹⁰ Poznato je da je srednju školu završavala u Skoplju do 1941. godine kada se preselila u Čačak gdje je maturirala 1943. godine.²¹¹ Odlučila je da upiše Filozofski fakultet u Beogradu. Nakon 4 godine studiranja, fakultet završava 1950. godine.²¹² Ubrzo nakon toga počinje sa radom u Zemaljskom muzeju kao asistent za srednji vijek.²¹³ Tačnije, tada postaje kustos pripravnik, te će viši kustos za rani srednji vijek postati 1963. godine.²¹⁴ Viši naučni savjetnik u Zemaljskom muzeju postaje 20 godine kasnije 1983. godine.²¹⁵ Čitav svoj radni vijek je provela u Sarajevu, baveći se bosanskohercegovačkom arheologijom, istraživajući bosanskohercegovačke lokalitete ranog srednjeg vijeka i objavljujući radove o njima. Penzionisana je 1992. godine. Preminula je 2002. godine u Sarajevu, ali je sahranjena u Banja Luci.²¹⁶

Bila je svestrana kada je riječ o srednjem vijeku. Njen rad na srednjem vijeku je obuhvaćao periode od najranijih početaka, od perioda seobe naroda, pa sve do kasnog srednjeg vijeka. Njena prvobitna orijentacija su period seobe naroda i ranoslavensko doba, te zatim srednjovjekovna umjetnost – stećci. Mnoge lokalitete ranog srednjeg vijeka je samostalno istraživala, ali neke od njih i prva otkrila. To su: Mihaljevići kod Sarajeva²¹⁷, Potoci kod

²⁰⁷ Čović, 1988 f.

²⁰⁸ Fekeža, 2005.

²⁰⁹ Dautović & Lalević, 2009.

²¹⁰ Dautović & Lalević, 2009, 200.

²¹¹ Fekeža, 2005, 309.

²¹² Čović, 1988 f, 108.

²¹³ Fekeža, 2005, 309.

²¹⁴ Dautović & Lalević, 2009, 200.

²¹⁵ Fekeža, 2005, 309.

²¹⁶ Dautović & Lalević, 2009, 200.

²¹⁷ Miletić, 1956; Miletić, 1961.

Mostara²¹⁸, Rakovčani kod Prijedora²¹⁹, Gomjenica kod Prijedora²²⁰, Mahovljani kod Laktaša²²¹, Korita kod Duvna²²² i mnogi drugi.

Svoj radni i životni vijek je posvetila periodu seobe naroda i ranoslavenskom periodu. Može se samo zamišljati što bi bilo sa arheologijom ovoga perioda da Nada Miletić nije rođena i da se nije bavila ovim periodom. Ona je jedina koja se u masi arheologa i arheologinja izdvajala upravo prema periodu kojim se bavila. Uz sve riječi pohvale, u svačijem radu je bilo nedostataka, kao i u njenom. Međutim, prema tadašnjem kulturno-historijskom pravcu arheologije i rečenom diskursu, ona je heroína perioda u kojem je živjela, perioda kojim se bavila i broj jedan bosanskohercegovačke arheologije srednjeg vijeka. Koliko je Nada Miletić učinila za bosanskohercegovačku arheologiju ranog srednjeg vijeka, prije nekoliko decenija, odlično je formulirao Čović: *Miletić je postavila osnovu arheologije seobe naroda i ranoslovenskog doba u Bosni i Hercegovini i u metodološkom i u sadržajnom pogledu, a odgovarajuće zbirke Zemaljskog muzeja od skromnih početaka dovela je u red najbogatijih i najvažnijih u zemlji.*²²³

3.3.1. Stećci

Kada govorimo o stećcima, svoje znanje je objedinila u monografiji iz 1982. godine. Miletić navodi kako su stećci dugo vremena bili predmet samo dogmatskih rasprava, a da je po strani ostalo umjetničko stvaralaštvo jedne epohe – ono što stećci upravo i jesu.²²⁴ Iako navodi kako bi stećke trebalo proučavati u okviru arheologije i umjetnosti, ipak je uočljivo kako je ova knjiga upravo namjenjena za umjetničku stranu stećaka. Iako su stećci sami po sebi umjetnost, ova knjiga ih prikazuje više u umjetničkom svjetlu, nego što to čini u arheološkom. Što je i razumljivo s obzirom da je Miletić bila historičar umjetnosti, ali i arheolog.

Miletić postojanje stećaka datira od kraja 13. stoljeća do početka 15. stoljeća.²²⁵ Prema njenom viđenju, stećci su na rasprostranjeni na jednom određenom području. To su: jugozapadna Bosna, istočna i centralna Hercegovina, dio jugoistočne Bosne, centralna Bosna,

²¹⁸ Miletić, 1962.

²¹⁹ Miletić, 1970.

²²⁰ Miletić, 1964.

²²¹ Miletić, 1980.

²²² Miletić, 1979.

²²³ Čović, 1988 f, 108.

²²⁴ Miletić, 1982, 19.

²²⁵ Isto.

istočna Bosna, dio Dalmacije, dio Crne Gore, zapadna Srbija.²²⁶ Čini se da skoro svaki arheolog, koji se bavi stećcima, ima neku svoju određenu podjelu. Miletić je stećke podijelila prema obliku, a kasnije je ornamentalne motive podijelila u 7 grupa.

Miletić je uradila podjelu stećaka prema OBLIKU:²²⁷

1. PLOČA – najstariji i najjednostavniji oblik
2. SANDUK
 - 2.1. SANDUK SA POSTOLJEM
 - 2.2. DVOSTRUKI SANDUK
 - 2.3. DVOSTRUKI SANDUK SA DVOSTRUKIM POSTOLJEM
 - 2.4. VISOKI SANDUK
3. SARKOFAG/SLJEMENJAK
 - 3.1. DVOSTRUKI SARKOFAG
4. KRIŽ
5. STELA I CIPUS
6. STUP/OBELISK/NIŠAN

Pored podjele stećaka prema oblicima, Miletić ornamentalne motive dijeli u 7 grupa:²²⁸

1. bordure
2. arhitektonski motivi
3. simboli (spirale, polumjesec, rozeta, križevi, svastika)
4. heraldički motivi (luk sa strijelom, štit, mač, koplje, harpun)
5. vegetabilia (cvijetne grane, lisnate i rascvjetane trake, cvijet, drvo, loza...)
6. predstave životinja (ptica, pas, ovca, konj, jelen, zmija, reptil, zmaj, medvjed, sokol)

²²⁶ Miletić, 1982, 21.

²²⁷ Isto, 33 – 36.

²²⁸ Isto, 37 – 96.

7. figuralne predstave (ruke, glava, poprsje, muški i ženski likovi, djeca, lov, turnir...)

3.3.2. Rani srednji vijek u Kulturnoj historiji

U Kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine²²⁹ je pisala o ranom srednjem vijeku. Čini se kako se njen rad koji obrađuje rani srednji vijek tretira kao udžbenik za ovaj period i glavnu referencu pri pisanju rada, s obzirom da nije napisala niti monografiju niti knjigu udžbeničkog karaktera za ranosrednjovjekovnu historiju.

Rani srednji vijek dijeli na dvije cjeline: na period seobe naroda i na ranoslavenski period. Svoj tekst započinje sa periodom seobe naroda. Prvobitno piše o historijskim dešavanjima, te zatim govori o arheološkom materijalu koji dokazuje prisutnost germanskih naroda na našem području. Najbolji primjer su svakako nekropole jer sadrže priloge koji nas upućuju na njihovu prisutnost, način formiranja grobnice i čin sahranjivanja. Prvobitno opisuje period seobe naroda, zatim ranoslavenski period koji je odvojila na dva podnaslova.²³⁰

Prema Miletić, doba seobe naroda započinje 375. godine pomjeranjem Huna prema zapadu od uralskih stepa.²³¹ Opisuje opći tok kretanja "barbarskih" naroda i pronalazi njihove veze sa područjem Bosne i Hercegovine. Uglavnom se kretanje germanskih naroda u prvom periodu svodi na usputni prolazak kroz našu državu.²³²

Prema definiciji Miletić, barbari su plemena u vremenu seobe naroda.²³³ Prvi dio teksta o seobi se tiče historijskog dijela, tako da se o njemu neće mnogo govoriti. Svakako, bitno je napomenuti da o prisustvu germanskih naroda na području Bosne i Hercegovine ne postoje naši, domaći izvori već su se određena kretanja pretpostavljala i navodila s obzirom na navode stranih izvora. Kada je riječ o našoj zemlji, sigurnije je govoriti o materijalnim dokazima koji potvrđuju prisustvo Germana na našem području. Najbolji primjer za takvo što je pitanje kontinuiteta.²³⁴

²²⁹ Miletić, 1966, 366 – 402; Prisutna su dva izdanja Kulturne historije u kojima nema razlike kada je riječ o tekstu Nade Miletić.

²³⁰ Miletić, 1966 a, 366 – 375; Miletić, 1966 b, 379 – 402.

²³¹ Miletić, 1966 a, 375.

²³² Isto, 375 – 376.

²³³ Isto, 377.

²³⁴ Isto, 377 – 379.

Za termin kontinuiteta je zaslužna upravo Nada Miletić. Iako je radila na ranom srednjem vijeku i shodno s time je upotrijebila termin kontinuiteta, on se može upotrijebiti i komparirati sa bilo kojim periodom: od prahistorije do moderne historije. To najbolje oslikava primjer Germana na našem području. Riječ je o dvije stvari: naselja i nekropole koje pripadaju periodu seobe naroda. Miletić navodi, kada govori o naseljima Gota, da je teško izdvojiti određene gotske materijalne dokaze, jer su mnoge stvari preuzeli od antičke civilizacije.²³⁵ S vremenom mnoge stvari su se stopile jedna sa drugom. Na ovom primjeru se vidi kontinuitet jer germanski narodi od prijašnjeg rimskog perioda, preuzimaju njihove tekovine u čak tolikoj mjeri da se neki materijal ne može ni razlikovati. Međutim, pitanje kontinuiteta se najbolje ogleda i objašnjava na primjeru sahranjivanja.

Kod Germana na našem području su uočena dva tipa sahranjivanja: sekundarna upotreba antičkih grobnica i nekropole na redove.²³⁶ U Potocima kod Mostara je otkrivena sekundarna upotreba antičkih sarkofaga od strane germanskih naroda.²³⁷ Također, u određenim kasnoantičkim grobnicama (Turbe, Oborci, Stranjani, Vrdolje) pronađeni su predmeti i germanskog porijekla iz 5. i 6. stoljeća.²³⁸ S obzirom da su navedene grobnice označene kao antičke, pronalazak predmeta germanskog porijekla u istim ukazuje da su Germani sekundarno koristili antičke sarkofage. Primjetan je kontinuitet sahranjivanja kroz ovaj vid sekundarne upotrebe grobnica.

Zatim, drugi tip sahranjivanja su bile nekropole na redove koje su tipične germanskim narodima. Svi pokojnici su bili spušteni leđima na tlo. Najbolji primjer je nekropola Mihaljevići kod Sarajeva. Na ovoj nekropoli se sahranjivanje vršilo od 4. do 16. stoljeća, te prema pronađenim prilozima u grobovima pripadala je različitim skupinama u različitim historijskim periodima: Romanima, Ostrogotima i Slavenima.²³⁹ Na primjeru Mihaljevića se može pratiti kontinuitet sahranjivanja od perioda rimske vlasti, zatim perioda seobe naroda, te dolaska Slavena i na kraju tokom srednjeg vijeka. Rimljani su odlučili da će tokom svog boravka na ovom mjestu ukopavati svoje pokojnike, što su kasnije preuzeli svi ostali narodi koji su konstatirani na Mihaljevićima. Ovu nekropolu zatim preuzimaju za korištenje Germani, te i oni svoje pokojnike sahranjuju na istom mjestu. Period 7. i 8. stoljeća nije utvrđen na ovoj nekropoli, što znači da vjerovatno tokom ovog perioda nije korištena. Dolaskom Slavena, ukopi

²³⁵ Miletić, 1966 a, 378.

²³⁶ Isto, 379.

²³⁷ Isto.

²³⁸ Isto.

²³⁹ Miletić, 1956, 33.

na Mihaljevićima se ponovo aktiviraju.²⁴⁰ Ovaj prekid je možda i najbolji dokaz o kontinuitetu svetog mjesta, jer iako nekropola dva stoljeća nije bila u funkciji, ona se opet aktivirala dolaskom Slavena. Prema tome, jasno je da je kontinuitet svetog mjesta bitan kod svih naroda.

U okviru ovog perioda, veći dio svog rada je govorila o priložima u grobovima: nekropola na kojoj je (nakit) pronađen, opisuje nalaz, traži analogije, datiranje, tipologija... Od svega toga možda je bitno pomenuti da priloge u grobovima dijeli na dvije grupe:²⁴¹

1. nakit: ogrlice, privjesci, naušnice, narukvice i prstenje
2. nošnja: fibule, ukosnice i kopče

Poslije ovog perioda, dolazi ranoslavensko doba. Kraj perioda seobe naroda je označila 798. godine kada je franačka država sa Slavenima srušila avarsku državu.²⁴² Ranoslavensko doba je period historije u kojem dolazi do naseljavanja Slavena na naše područje. O ovom najranijem periodu nema podataka o Bosni i Hercegovini sve do 10. stoljeća, kada je prvi put pominje Konstantin Porfirogenet. Miletić u prvom dijelu teksta o ranoslavenskom periodu objašnjava historijsko-političku situaciju na Balkanu: osnivanje država, te misiju Ćirila i Metodija.

I tokom ranoslavenskog perioda se može pratiti kontinuitet. Slaveni su također preuzimali mjesto života i mjesto sahranjivanja od prethodnih epoha. Za mjesto boravka su izabrali gradine što svjedoče nalazi slavenske keramike. To su nalazi iz: Zecova, Svodne, Dželilovca, Alihodža, Varvare, Biogradaca ili Ošanića.²⁴³ Kako Miletić navodi, Slaveni su se koristili objektima prethodnih epoha i dalje ih razvijali.²⁴⁴ Međutim, o ovome je teško govoriti zbog neistraženosti i nepoznavanja slavenskih naselja u Bosni i Hercegovini. Za slavenske nekropole, Miletić prenosi da povrdu o kontinuitetu govori njihovo smještanje uz starije spomenike.²⁴⁵

²⁴⁰ Miletić, 1956, 34.

²⁴¹ Miletić, 1966 a, 383.

²⁴² Isto, 390.

²⁴³ Isto, 392.

²⁴⁴ Miletić, 1961, 236 – 237.

²⁴⁵ Miletić, 1966 b, 406.

3.3.4. Ranosrednjovjekovne nekropole

Svaki članak u kojem opisuje istraživanja lokaliteta tj. nekropola se uglavnom svodi na isti princip. Na početku navodi na koji način je lokalitet pronađen. Najčešći načini su: lokalni stanovnik je na svom zemljištu uočio kostur ili određeni arheološki materijal i obavijestio nadležne, zatim pri gradnji određenog objekta bude pronađen određeni predmet koji bi mogao ukazivati na postojanje historijskog lokaliteta, te iskopavanje na već ranije poznatom lokalitetu gdje se radovi nastavljaju. Dalje u radu se opisuje metodologija iskopavanja na lokalitetu. Kod Miletić je uočeno kako uglavnom otvara sonde 4x4m ili 5x5m, ako konfiguracija terena to dopušta. Kod nekropola zatim slijedi opisivanje grobova: položaj kostura; dubina i širina groba, grobna konstrukcija, prilozi u grobu, orijentacija kostura... Zatim u radovima Nade Miletić slijedi tipološka analiza nalaza u kojoj nije uočena neka njena podjela priloga ili nakita. Ona traži analogije, zatim ih datira i referira se na druge naučnike koji su se bavili tim problemom. Nakon toga daje zaključak, te u sklopu njega većinom i historijat, što je vrlo interesantno, jer se takvo nešto ne nalazi kod drugih autora u skoro svim djelima.

Njena pažnja je bila usmjerena na objavljivanje materijala sa lokaliteta koja je istraživala.²⁴⁶ Rani srednji vijek koji je istraživala se dijeli u dvije grupe: seoba naroda i ranoslavenski period. Rani srednji vijek, Miletić datira, od 6. do 12. stoljeća.²⁴⁷ Njen fokus pri iskopavanju su većinski bile nekropole.

Radovi koji su uzeti u obzir za razmatranje teorijskog tumačenja kada je riječ o nekropolama ranog srednjeg vijeka koje je Miletić istraživala su: "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca" 1956. godine²⁴⁸, "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (Rezultati naknadnih iskopavanja)" 1961. godine²⁴⁹, "Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora" 1967. godine²⁵⁰, "Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora" 1970. godine²⁵¹, "Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna" 1979. godine²⁵², te "Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke" 1980. godine.²⁵³ Navedeni radovi su publicirani od strane *Glasnika Zemaljskog muzeja*. Svi su napisani prvenstveno kao izvještaji.

²⁴⁶ Dautović & Lalević, 2009, 202.

²⁴⁷ Miletić, 1988, 41.

²⁴⁸ Miletić, 1956.

²⁴⁹ Miletić, 1961.

²⁵⁰ Miletić, 1967.

²⁵¹ Miletić, 1970.

²⁵² Miletić, 1979.

²⁵³ Miletić, 1980.

Miletić je u okviru svakog teksta detaljno obradila mnoge stavke: grobove, predmete van grobova, numizmatički materijal, opće karakteristike nekropole, tipologiju nalaza, te na kraju obimni zaključak. Iako je rad prvobitno zamišljen kao izvještaj, Miletić je svaki naslov napisala i obradila detaljno.

Prema ovim stavkama Miletić je upravo formirala naslove u okviru radova:

- uvod
- grobovi i njihov inventar/pregled grobova i arheoloških nalaza/pregled grobova i njihovog inventara/ opis grobova i grobnog inventara
- predmeti van groba
- numizmatički materijal
- opće karakteristike nekropole/opća razmatranja/opća zapažanja na nekropoli
- tipološki pregled nalaza/tipološka analiza nalaza (priloga)/prilozi
- zaključak

U nastavku ovog rada cjeline će biti podijeljene kako ih je Miletić već ranije u svojim radovima odredila. U ovom radu će se izvršiti komparacija navedenih šest radova koji obrađuju šest ranosrednjovjekovnih nekropola koje je Miletić istraživala. Komparacija će biti izvršena u teorijskom pogledu. Sadržavat će podnaslove:

1. uvod
2. grobne cjeline
3. predmeti van groba
4. numizmatički materijal
5. opće karakteristike nekropole
6. tipologija nalaza
7. zaključak

1. uvod

Pisanje uvoda se odvijalo na istom principu. Prvobitno je Miletić objašnjavala geografski položaj samog lokaliteta, zatim na koji način su nađeni lokaliteti, navodi istraživanja ili rekognosciranja koja su se odvijala prije sistematskih istraživanja Miletićeve ukoliko su postojali, zatim kampanje kroz koje se istraživanje odvijalo, ukupnost prostora koji se istraživao, prema kojem sistemu se prostor istraživao (mreža kvadrata), koliko je ukupno grobova pronađeno, te na kraju u kojim muzejima se pronađeni materijal čuva. Primjetno je kako su nekropole uglavnom pronalazene pri izgradnji puteva ili nekog objekta. Najbolje objašnjenje na koji način je pisala o ovom dijelu se nalazi u tabeli ispod.

Mihaljevići	Miletić objašnjava položaj Rajlovca i gdje se ubicira nekropola Mihaljevići. Zatim objašnjava kada i kako je istraživana nekropola (Prilikom izgradnje određenog objekta otkrivena je nekropola Mihaljevići. Čović je izvršio zaštitna iskopavanja 1954. godine, a Miletić 1955. godine sistematska iskopavanja, koja se nastavljaju tokom 1956. i 1958. ²⁵⁴ Poslije ovog naslova slijedi opis grobova.)
Gomjenica	(Pronađena je 1963. godine prilikom izgradnje puteva. Opisuje položaj na kojem se nalazi nekropola i kako je istraživanje teklo. Slijedi pregled grobova.
Rakovčani	Nekropola je identificirana jer je mještanim javio nadležnima postojanje arheološkog lokaliteta. Nakon rekognosciranja, uslijedila su sistematska istraživanja u nekoliko kampanja 1960., 1961., 1962. i 1964. ²⁵⁵ Miletić opisuje položaj nekropole, te zatim tok istraživanja. Sljedeći naslov obrađuje grobove.
Korita	Sistematska istraživanja ranosrednjovjekovne nekropole u Koritima kod Duvna su provedena 1970. i 1976. ²⁵⁶ Na redu je naslov grobovi i njihov inventar.
Mahovljani	Nekropola je pronađena kada je vlasnik svoje parcele javio nadležnima mogućnost postojanja arheologije na njegovom prostoru. Sistematska istraživanja koja je Miletić poduzela u tri kampanje su se odvijale tokom 1969., 1970. i 1971. ²⁵⁷ Zatim slijedi pregled grobova, kao i kod svakog rada.

²⁵⁴ Miletić, 1961, 249.

²⁵⁵ Miletić, 1970, 119.

²⁵⁶ Miletić, 1979, 141.

²⁵⁷ Isto, 138.

2. grobne cjeline

Grobovi su također na sličan princip opisani u svakom radu. Tačnije, nije se udaljavala od svoje ustaljene forme kojom je opisivala grobne cjeline. Može se pratiti kontinuitet teoretskog opisivanja grobova kroz svih šest radova. Miletić je dio o grobovima uradila na principu numerisanja grobova, zatim opisivanja, ali sve u stilu nabiranjaja.²⁵⁸ Svaki grob je detaljno opisala:

- očuvanost skeleta
- spol
- orijentacija (npr. istok-zapad...)
- položaj skeleta
- dužina skeleta (npr. 160 cm)
- dubina na kojoj je pronađen skelet (npr. 0,90 m)
- stanje groba (ukoliko je uništen)
- prilozi u grobu (npr. brončano dugme, posuda, novac, bez priloga...)
- grobne, zaštitne konstrukcije

Jedina razlika koja se može primjetiti pri opisu grobova je zamjena redoslijeda pri opisivanju. U prva dva rada, kada opisuje istraživanja na Mihaljevićima, primjetan je ovaj redoslijed: očuvanost skeleta, orijentacija, položaj skeleta, dužina i dubina groba, prilozi. U sljedeća četiri rada redoslijed je tekao drugačije: dubina i dužina, orijentacija, očuvanost skeleta, položaj skeleta i prilozi.

²⁵⁸ Vidjeti primjer u tabeli na sljedećoj strani.

OPIS GROBOVA	LOKALITET, GODINA RADA
"Grob br. 3 – Dobro očuvani ženski skelet, orijentisan istok-zapad, sa glavom nagnutom na desnu stranu i rukama spuštenim u krilo. Dužina skeleta 1,60 m. Dubina 0,90 m. Ispod vrata, na prsima nađeno je pet bronzanih dugmeta, loptastog oblika sa kupastim završetkom i visokom petljicom; kroz petljicu jednoga bile su provučene sitne niti tekstila ... Pod laktom leve ruke konstatovani su tragovi zelene bronzane patine." ²⁵⁹	Mihaljevići, 1956.
"Grob br. 120 – Dobro očuvan kostur odrasle ženske osobe (jedino je lobanja jako oštećena); desna ruka spuštena je u krilo, leva je na pojasu. Orijehtacija: severoistok – jugozapad. Dubina – 0,93 m; dužina 1,35 m. Bez priloga." ²⁶⁰	Mihaljevići, 1961.
"Grob br. 1 – Dubina 0,60 m; dužina 1,65 m; orijentacija: severozapad-jugoistok. Dosta slabo očuvan skelet odraslog muškarca. Leva ruka u krilu, desna pružena uz telo. Bez priloga." ²⁶¹	Gomjenica, 1967.
"Grob br. 3 – Dubina 1,26 m; dužina 1,58 m; orijentacija: jugozapad-severoistok. Dosta slabo očuvan ženski (?) skelet. Glava okrenuta frontalno, ruke opružene niz telo, leva nešto dislocirana u laktu. Oko skeleta i ispod njega nalaze se tragovi ugljenisane drvene ploče kod glave zaobljene ... Bez priloga." ²⁶²	Rakovčani, 1970.
"Grob br. 32 – Dubina 0,33 m; dužina 1,82 m; orijentacija: jugozapad-severoistok. Sasvim dobro očuvan skelet odrasle osobe. Glava okrenuta u profile i naklonjena ka levom ramenu; ruke spuštene u krilo. Oko gornjeg dela skeletal okvir od sitnijeg kamenja. Bez priloga." ²⁶³	Korita, 1979.
"Grob br. 4 – Dubina 0,55 m; dužina 1,10 m; orijentacija: severozapad-jugioistok. Prilično dobro očuvan skelet odraslijeg deteta. Glava okrenuta frontalno; ruke prekrštene na pojasu. Prilog: kod oba uha četiri bronzane S-naušnice ..." ²⁶⁴	Mahovljani, 1980.

²⁵⁹ Miletić, 1956, 10.

²⁶⁰ Miletić, 1961, 249.

²⁶¹ Miletić, 1967, 83.

²⁶² Miletić, 1970, 120.

²⁶³ Miletić, 1979, 146.

²⁶⁴ Miletić, 1980, 138.

3. predmeti van groba

Naslov "Predmeti van groba" je primjetan samo u dva rada koja obrađuju Mihaljeviće. U okviru ostala četiri rada ovakav naslov ne postoji. U radovima koji obrađuju Rakovčane, Korita i Mahovljane drugačije su opisani.²⁶⁵ U okviru naslova koji govore o grobovima, nakon što su svi grobovi nabrojani i opisani, ispod njih se navode predmeti koji su pronađeni van grobova. Obično su pronađeni na površini zemlje. Jedino rad koji se tiče Mahovljana u okviru uvoda navodi objekte koji su pronađeni na površini kao što su: posuda, fragmenti prahistorijske keramike, sitni rimski građevinski materijal i dva primjerka rimskog novca.

²⁶⁵ Detaljnije u tabeli na sljedećoj strani.

PREDMETI VAN GROBA	LOKALITET, GODINA RADA
"Rimski novac cara Teodosija I (379 – 395) ... Novac je nađen u toku radova na zemlji odronjenoj sa južnog dela platoa." ²⁶⁶	Mihaljevići, 1956.
Npr. Na dubini od 0,20 m, u blizini groba br. 95 nađen je fragment keramike. ²⁶⁷	Mihaljevići, 1961.
U okviru opisa grobova "predmeti nađeni izvan groba": Npr. bronzana S-naušnica	Gomjenica, 1967.
/	Rakovčani, 1970.
U okviru opisa grobova "predmeti nađeni izvan groba": Npr. "U površinskom kopu u blizini grobova 63, 64 i 80 bronzana karika rombičnog preseka". ²⁶⁸	Korita, 1979.
U okviru uvoda: Posuda, fragmenti prahistorijske keramike, sitni rimski građevinski materijal i dva primjerka rimskog novca. U okviru grobova i njihovog inventara: Predmeti iz grobova uništenih 1967. godine Npr. "Dve bronzane naušnice s tri jagode ... Šest bronzanih S-naušnica..." ²⁶⁹	Mahovljani, 1980.

²⁶⁶ Miletić, 1956, 22.

²⁶⁷ Miletić, 1961, 252.

²⁶⁸ Miletić, 1979, 152.

²⁶⁹ Miletić, 1980, 147.

4. numizmatički materijal

Ovakav naslov je prisutan samo u radu iz 1956. godine koji obrađuje Mihaljeviće. Na ovaj način je Miletić opisala pronađeni novac:

"Grob br. 16

Rimski novac Gordijana III (238 – 243)

Av. Poprsje, okolo natpis (nečitak)

Rev. Personifikacija grada

...

Van groba

Rimski novac Teodosija (379 – 395?)

Av. Poprsje cara u reljefu, okolo natpis. D.N.THEODOSIVS P.F. AUG

Rev. Lovorov venac na natpisom VOT X MULT XX".²⁷⁰

U drugom radu o Mihaljevićima iz 1961. godine numizmatički materijal je obrađen u sklopu naslova "prilozi".²⁷¹ Zbog čega nisu na isti princip obrađeni? Postoji mogućnost jer je pronađeno malo numizmatičkog materijala, pa je samim time i malo podataka koji nisu bili pogodni za postojanje samostalnog naslova. Navođenje ovog tipa materijala je na isti princip kao prvobitno istraživanje Mihaljevića.

U Gomjenici su pronađena dva rimska bakrena novčića.²⁷² Ova dva rimska novca su spomenuta usputno kada se govorilo o predmetima koji su pronađeni van groba, ali sve u okviru naslova koji govori o grobovima. Dakle, novac u Gomjenici nije pronađen u grobovima. U radu o Koritima nije bilo govora o numizmatičkom materijalu. Kada je riječ o Rakovčanima, dva kasnoantička novčića se usputno spominju u naslovu "Tipološka analiza nalaza".²⁷³ U Mahovljanima su pronađena dva primjerka rimskog novca, Nerona i Valentinijana.²⁷⁴ O njima se govori o uvodu rada.

²⁷⁰ Miletić, 1956, 22 – 23.

²⁷¹ Mihaljevići, 1961, 256; Pronađena samo dva italijanska pikola.

²⁷² Miletić, 1967, 109.

²⁷³ Miletić, 1979, 156.

²⁷⁴ Miletić, 1980, 137.

NUMIZMATIČKI MATERIJAL	LOKALITET, GODINA RADA
<p>Van groba Rimski novac Teodosija (379 – 395?) Av. Poprsje cara u reljefu, okolo natpis. D.N.THEODOSIVS P.F. AUG Rev. Lovorov venac na natpisom VOT X MULT XX</p> <p>-----</p> <p>Grob br. 16 Rimski novac Gordijana III (238 – 243) Av. Poprsje, okolo natpis (nečitak) Rev. Personifikacija grada</p>	Mihaljevići, 1956.
<p>Italijanski pikolo nađen u grobu br. 119 Av. U sredini malteški križ, u plastičnom krugu okolo natpis +MARCUS Rev. U sredini malteški križ, u plastičnom krugu okolo natpis + I A. T. DUX. Novčić je obolus dužda Giacoma Contarini-a (1275 – 1280).</p>	Mihaljevići, 1961.
<p>U okviru opisa grobova "predmeti nađeni izvan groba":</p> <p>Dva bakrena rimska novčića.</p>	Gomjenica, 1967.
<p>Spominje se usputno u naslovu "Tipološka analiza nalaza"</p>	Rakovčani, 1970.
<p>/</p>	Korita, 1979.
<p>U okviru uvoda:</p> <p>Dva primjerska rimskog novca (Nerona i Valentinijana)</p>	Mahovljani, 1980.

5. opće karakteristike nekropole

U okviru ovog naslova Miletić analizira grobne cjeline i nekropolu. Nakon što navede ukupan broj grobova koji su pronađeni na određenoj nekropoli, prelazi na analizu grobova. Zajedničke karakteristike svih šest radova koje Miletić obrađuje su:

- grobne konstrukcije
- ukupnost grobova
- položaj skeleta
- orijentacija grobova/skeleta

Dakle, u svim radovima Miletić obrađuje gore navedene stavke. Grobne konstrukcije obuhvaćaju zaštitne konstrukcije koje su od drveta ili kamena. Ukupnost grobova znači koliko je ukupno grobova pronađeno na određenoj nekropoli. Položaj skeleta obrađuje tako što navodi koliko je skeleta pronađeno u određenom položaju. Naravno, posebno obrađuje položaj svakog dijela tijela (položaj ruke, položaj noge, položaj glave...). Orijentacija grobova uključuje orijentaciju u smjeru npr. zapad-istok.

Primjer pisanja o grobnim konstrukcijama:

"Većinu grobova čine skeleti spuštteni u običnu zemlju, bez ikakvih zaštitnih okvira. Jedan veliki broj skeleta (32 groba) bio je zaštićen drvenim pločama, čiji su se, više ili manje ugljenisani fragmenti, prilično dobro očuvali ... Pod kamenom pločom nepravilnog oblika ležala su tri skeleta ...".²⁷⁵

Najinteresantnije grobne konstrukcije su pronađene u Koritima kod Duvna i potrebno ih je izdvojiti. Riječ je o cista grobovima, kako ih je Miletić nazvala. Naime, prema Miletić, cista (grobica) se formira tako što se pritesano kamenje vertikalno postavlja oko pokojnika.²⁷⁶

²⁷⁵ Miletić, 1956, 24.

²⁷⁶ Miletić, 1979, 153.

Primjer pisanja o položaju skeleta u grobovima:

*"Skeleti u svim grobovima bili su u ispruženom položaju na leđima. Položaj glave je različit ... Položaj ruku je takođe različit, mada je očigledno da uveliko preovlađuje položaj sa rukama spuštenim u krilo ... "*²⁷⁷

Primjer pisanja o orijentaciji grobova u:

*"Skeleti su, kao što se moglo zapaziti kod opisa grobova, orijentirani upravno na pravac redova i postavljeni u smeru severozapad-jugoistok ... Jedine izuzetke od ovog pravca čine grobovi br. 7b i grob br. 37a (svi sa dečijim skeletima), orijentirani u pravcu zapad-istok, i grob br. 181 koji se pruža u pravcu izrazito severozapad-jugoistok, s glavom na severozapadu ... "*²⁷⁸

Određene karakteristike koje se pojavljuju samo u polovini radova su:

- etnička pripadnost grobova/nekropola
- spol skeleta
- dubina grobova
- oštećenja grobova
- postojanje dvojnih grobova
- dvoslojno ili troslojno ukopavanje
- prilozi (ukoliko su obrađeni u okviru ovog naslova)

Etnička pripadnost nekropola se odnosi na određivanje kojoj etničkoj skupini pripadaju ranosrednjovjekovni grobovi. Uglavnom se radi o Romanima, Germanima ili Slavenima. Spol skeleta, ukoliko se može odrediti, u zavisnosti od očuvanosti ili oštećenja skeleta, može biti muški, ženski, dječiji ili neodređen. Oštećenje grobova se uglavnom odnosi na moderne gradnje objekata, slučaju dislokacije ili rušenju pri radu, ali moguće je i oštećenje naknadnim ukopom. Miletić također obrađuje postojanje dvojnih ili čak trojnih grobova, te dvoslojno ili troslojno ukopavanje.

²⁷⁷ Miletić, 1979, 155.

²⁷⁸ Miletić, 1967, 110.

Primjer za etničku pripadnost:

"...prema arheološkom materijalu, grobovi pripadaju trima, sasvim različitim etničkim grupama koje je rimsko osvajanje i seoba naroda sjedinila na ovoj nekropoli – Romanima, Ostrogotima i Slovenima".²⁷⁹

Primjer pisanja o spolovima skeleta:

"... među kojima je 27 muških, 20 ženskih, 10 dečijih i 9 skeleta čiji pol nije mogao biti određen".²⁸⁰

Primjer za dubinu grobova:

"Dubina grobova jako varira i kreće se od 0,30 – 1,50 m; dubina dečijih grobova ide od 0,35 – 0,95 m – odnos koji je primećen prilikom prvobitnih istraživanja na ovoj nekropoli."²⁸¹

Primjer oštećenja grobova:

"Čest je slučaj dislokacije ili potpune ruiniranosti skeleta naknadnim ukopom drugoga. Tako je grob br. 2 sasvim uništen prilikom ukopa groba br. 1..."²⁸²

Pisanje o dvojnim grobovima, tj. dvoslojnog ukopavanja:

"Ukopavanje na Baltinim barama bilo je jednoslojno, osim u dva slučaja dvojnih grobova – br. 87 i 88, gde je u grob sasvim mlade žene naknadno sahranjeno dete, i br. 122 i 123, kod kojih su dva dečja skeleta otkrivena jedan iznad drugog."²⁸³

²⁷⁹ Miletić, 1956, 33.

²⁸⁰ Miletić, 1970, 123.

²⁸¹ Miletić, 1961, 253.

²⁸² Miletić, 1956, 24.

²⁸³ Miletić, 1967, 111 – 112.

OPĆE KARAKTERISTIKE NEKROPOLE	LOKALITET, GODINA RADA
Ukupno 118 grobova *Grobna konstrukcija *Položaj skeleta *Orijentacija grobova *Dubina grobova *Dvojni grobovi *Oštećenja grobova	Mihaljevići, 1956.
Pronađena još 42 groba. *Grobna konstrukcija *Položaj skeleta *Orijentacija grobova *Dubina grobova *Dvojni grobovi *Prilozi	Mihaljevići, 1961.
*246 grobova *Grobne konstrukcije *Položaj skeleta *Orijentacija skeleta *Spol skeleta	Gomjenica, 1967.
*66 grobova *Grobne konstrukcije *Položaj skeleta *Orijentacija skeleta *Datacija *Pripadnost Germanima *Orijentacija nekropole *Spol skeleta	Rakovčani, 1970.
* *Grobne konstrukcije (Cista grobovi) *Kontinuitet sahranjivanja *Orijentacija skeleta *Položaj skeleta *Spol skeleta	Korita, 1979.
*95 grobova *Grobne konstrukcije *Položaj skeleta *Orijentacija skeleta *Prilozi (tipologija nalaza)	Mahovljani, 1980.

6. tipologija nalaza

U svakom navedenom radu postoji poseban naslov koji obrađuje nalaze u smislu tipologije. Jedino se prilozi, kada je riječ o Mahovljanima, obrađuju u okviru naslova "opšta zapažanja i zaključci". Najobimniji dio u radu je svakako ovaj dio o tipologiji materijala. Miletić vrši tipologiju svakog nađenog artefakta. Parametri koje koristi kada vrši tipologiju nalaza:

- ukupnost
- tipovi i varijante
- materijal od kojeg je napravljen
- datacija
- analogije
- mišljenja i podjele drugih autora
- domaće ili strane ...

Primjer:

NALAZ (npr. naušnice): Pronađeno ih je ukupno 38. Prisutno je nekoliko tipova i varijanti (grozdolike, S-naušnice... ;u nastavku obrađuje sve tipove i varijante na isti način kao što je ovdje predstavljeno). Izrađene su od bronce, srebra i zlata. Primjetno je kako su izašle iz domaće radionice/na naše područje su stigle importom. Navodi analogije sa prostora bivše Jugoslavije i ostatka Europe. Također, navodi mišljenja i podjele (naušnica) drugih autora. Prisutna je i datacija naušnica o kojima u tom trenutku piše.

TIPOLOGIJA NALAZA	LOKALITET
<p>Ukupno pronađeno</p> <ul style="list-style-type: none"> *Oblik, tip *Materijal od kojeg je napravljen *Datacija *Analogije *Domaća ili strana proizvodnja (import) 	Mihaljevići, 1956.
<p>ZOVE SE PRILOZI:</p> <p>Npr. naušnice</p> <ul style="list-style-type: none"> *opis *datacija *Pripadnost grupi *Materijal 	Mihaljevići, 1961.
<p>Grozdolike naušnice.</p> <ul style="list-style-type: none"> *dijele se na dva tipa 1. grozdolike n. (tri varijante) 2. naušnice sa jagodama (dvije varijante) <ul style="list-style-type: none"> *materijal *opis/različitosti/komparacija pronađenih naušnica međusobno <p>Analogije (Ptujski grad, Biskupija, Knin, Bled II...)</p> <ul style="list-style-type: none"> *Podjele Z. Vana, Čorović-Ljubinković, Korošec, 	Gomjenica, 1967.
<ul style="list-style-type: none"> *dijeli ih u 4 grupe <ul style="list-style-type: none"> *naušnice *tip (sa korpicom) *datiranje (6-7.st.) *podjela (BIV prema Kastelicu) *mišljenje dr. autora *analogije (Bled i Rifnik) 	Rakovčani, 1970.
<p>Srebrna naušnica jedina. Jedina vrsta u BiH. Zdenko Vinski napravio podjelu. Analogije u Kninu i Zadru 6 – 7.st. Navodi i podjelu/tipologiju Beloševića. Naušnica se datira u 6. st, radionica vjv Salona. “...pojednostavljenu imitaciju luksuznijih zlatnih proizvoda mediteransko-vizantijskih radionica...”²⁸⁴</p>	Korita, 1979.
<p>Obradeno u naslovu “Opšta zapažanja i zaključci”:</p> <ul style="list-style-type: none"> *kada piše o priložima, obrađuje i tipologiju nalaza. <p>Npr. naušnice su najviše pronađene</p> <ul style="list-style-type: none"> *o svakom tipu i varijanti piše posebno <p>Npr.</p> <p>S naušnice su najbrojnije</p> <ul style="list-style-type: none"> *izrađene u bronci *pripadaju Nitra tipu <p>Datiraju se u 10. st.</p> <ul style="list-style-type: none"> *analogije Gomjenica i Uzdolja kod Knina *bliske naušnice iz Grboreza i Bugojnu 	Mahovljani, 1980.

²⁸⁴ Miletić, 1979, 156.

4. ARHEOLOZI U BIH

U ovom dijelu rada će biti obrađena tri bosanskohercegovačka arheologa. Riječ je o Zdravku Mariću, Borivoju Čoviću i Alojzu Bencu. Iako mnogi naši arheolozi zaslužuju da budu obrađeni, izbor su ipak ova tri arheologa. Oni su najreprezentativniji primjer bosanskohercegovačke arheološke škole u periodu 1945 – 1992., te se na primjeru njihovog djelovanja očituje razvijanje arheološke paradigme. Svakako, pored velikog broja njihovih naučnih radova koji su doprinijeli razvijanju arheologije poslije 1945., potrebno je spomenuti njihov trud i napor u okviru Zemaljskog muzeja kada započinju sa nešto drugačijim pristupom u arheologiji.

4.1. Zdravko Marić

Rođen je u Podravskoj Slatini 1930. godine.²⁸⁵ Osnovnu i srednju školu je završio u niz drugih ustanova i gradova. Učiteljsku školu je završio u Osijeku 1951. godine.²⁸⁶ Nekoliko puta je bio uhapšen i provodio vrijeme u zatvoru zbog toga što je označen kao politički protivnik. Od 1951. do 1954. godine je radio kao učitelj tj. nastavnik u Bosni. Prvobitno kao učitelj u osnovnoj školi u Kopicama kod Brčkog, zatim kao nastavnik u Brezovom Polju kod Brčkog.²⁸⁷

Tokom 1954 godine. upisuje vanredno studij historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu gdje se upoznaje sa Alojzom Bencem, te na njegovu preporuku odlazi na studij na Katedru za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani.²⁸⁸ Diplomirao je 1957. godine kada počinje i raditi u Zemaljskom muzeju na arheološkom odjeljenju kao kustos-pripravnik za željezno doba i helenistički period.²⁸⁹ Doktorirao je, također u Ljubljani, 1965. godine sa temom "Donja Dolina i probm etničke pripadnosti predrimskog stanovništva Bosne". Bio je na specijalizaciji u Beču kod Richarda Pittonia.²⁹⁰

²⁸⁵ Čović, 1988 g, 104.

²⁸⁶ Kujundžić-Vejzagić, 2006, 224.

²⁸⁷ Dautović & Lalević, 2009, 267.

²⁸⁸ Kujundžić-Vejzagić, 2006, 224.

²⁸⁹ Dautović & Lalević, 2009, 267 – 268.

²⁹⁰ Kujundžić-Vejzagić, 2006, 224.

Kao arheolog u Zemaljskom muzeju je radio od 1957. do 1981. godine.²⁹¹ U okviru ovog perioda se bavio prahistorijom Bosne i Hercegovine, tačnije kasnim brončanim i željeznim periodom. Učestvovao je i vodio mnoga arheološka istraživanja.

Bio je glavni inicijator i istraživač teze o razdvajanju Panona od Ilira. Doprinio je uspostavljanju novih pogleda na etničku pripadnost prahistorijskog i protohistorijskog stanovništva zapadnog Balkana i Panonije.²⁹² Njegova monografija i "Problem sjevernog graničnog područja Ilira" doprinio je rasvjetljavanju etničke pripadnosti prahistorijskog i protohistorijskog stanovništva Panonije i zapadnog Balkana, važnost kulture polje sa urnama i Panona, rješenje i utjecaj panilirizma u arheologiji.²⁹³ Preminuo je u Sarajevu 2006. godine.²⁹⁴

*Zdravko Marić je bio maštovit, veoma smio i nadahnut naučnik. Njegova naučnička radoznalost nekada se graničila sa dječaćkom žurbom za što bržim saznanjem nečeg novog. Sve u svemu bio je to čovjek snažnog intelekta. U neposrednim kontaktima bio je jasan i otvoren, a ponekad i zajedljiv, ali razgovori sa njim nikada nisu bili monotoni, već časovi provedeni u neobaveznom i prijatnom nadmudrivanju, gdje bi se znanje i mašt naizmjenično smjenjivali.*²⁹⁵

4.1.1. Donja Dolina

Marićeve interesne sfere je predstavljala Donja Dolina, o kojoj je pisao 1964. godine.²⁹⁶ Bavio se donjodolinskom problematikom i njenim stanovnicima. Donju Dolinu je krajem 19. stoljeća istraživao Franjo Fiala. Ćiro Truhelka nastavlja istraživanja krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća. Kasnije, to čini Mihovil Mandić. Donja Dolina je sadržavala dva naselja: Starije naselje i Gradinu.

Zdravko Marić je iskopavanja Starijeg naselja i Gradine vršio 1961. i 1963. godine.²⁹⁷ Starije naselje je datirao u kasno brončano i početak starijeg željeznog doba.²⁹⁸ Gradinu je datirao od 7. do 1. stoljeća p.n.e.²⁹⁹ Starije naselje je prvobitno naselje u kojem su živjeli stanovnici Donje Doline. Kako je došlo do određenih promjena i problema, stanovnici su se

²⁹¹ Čović, 1988 g, 104.

²⁹² Dautović & Lalević, 2009, 269.

²⁹³ Čović, 1988 g, 104.

²⁹⁴ Dautović & Lalević, 2009, 271.

²⁹⁵ Kujundžić-Vejzagić, 2006, 226.

²⁹⁶ Marić, 1964 a.

²⁹⁷ Marić, 1964 a, 6.

²⁹⁸ Isto, 7.

²⁹⁹ Isto, 19.

morali preseliti sa Starijeg naselja na neku drugu lokaciju. Na Gradini su podigli svoje sojeničko naselje. Postoji niz razloga koji bi se mogli uzeti u razmatranje zbog čega je napušteno Starije naselje. Međutim, Marić navodi kako su stanovnici Starijeg naselja napustili ovo naselje zbog poplava rijeke Save.³⁰⁰ On se odlučio za ovu tezu o poplavi, koja nije dopuštala stanovnicima da vode normalan život na Starijem naselju. Zbog toga se sele na drugu lokaciju i grade sojenice na Gradini. Također, bitno je napomenuti da nalazi svjedoče o kontinuiranom životu između Starijeg naselja i Gradine.³⁰¹ To bi bio dokaz da su stanovnici sa prvog naselja bili prinuđeni da nastave svoj život na drugom naselju i da se radi o istom stanovništvu na oba naselja.

Marić navodi postojanje nekropole gdje su se sahranjivali stanovnici Gradine. Nekropola je danas pod nasipom. Tokom 19. i početkom 20. stoljeća je istražena nekropola koja je sadržavala ukupno 174 groba, 124 inhumacijskih i 48 incineracijskih grobova.³⁰²

Marić nudi faze kulturnog razvoja Donje Doline.³⁰³

I faza (1 200 – 700. p.n.e.)

Ia faza (1 200 – 1 000. p.n.e.)

Ib faza (1 000 – 800. p.n.e.)

Ic faza (800 – 700. p.n.e.)

II faza (700 – 360. p.n.e.)

IIa faza (700 – 600.p.n.e.)

IIb (600 – 500.p.n.e.)

IIc (500 – 360.p.n.e.)

III faza (360. p.n.e. – 1. stoljeće)

IIIa faza (360 – 250.p.n.e.)

IIIb (250 – 125. p.n.e.)

IIIc (125. p.n.e. – 1. stoljeće)

³⁰⁰ Marić, 1964 a, 10.

³⁰¹ Isto, 16.

³⁰² Isto, 19.

³⁰³ Isto, 22 – 51.

Marić se bavio etničkim pitanjem stanovnika Donje Doline. Smatrao je da su kod rješavanja etničke pripadnosti stanovnika Donje Doline bitne dvije stavke:³⁰⁴

1. Isto stanovništvo je živjelo i na Starijem naselju i na Gradini
2. Stanovnici Donje Doline su pripadnici zapadnopanonske skupine kulture polja sa urnama i njeni potomci

Dakle, dokazano je kako stanovnici Donje Doline pripadaju kulturi polja sa urnama. Nosioi kulture polja sa urnama se nazivaju Panoni.³⁰⁵

Marić dijeli ilirski prostor na sjeverni i južni, navodeći razlike u sahranjivanju i arheološkom materijalu. Sjeverna Bosna je njegovala kult sunca.³⁰⁶ Sahranjivanje koje se vršilo na glasinačkom području su vjerovatno prakticirali stanovnici južne Bosne i Hercegovine. Stanovništvo Glasinca i jugoistočne Bosne sahranjuje svoje mrtve pod tumulima.³⁰⁷ U sjevernu Bosnu panonsko stanovništvo donosi incineraciju i polaganje ostatka pokojnika u urne.³⁰⁸

Odnosno, jug sjeverozapadnog Balkana, gdje su posvjedočeni Iliri, u navedenim karakteristikama se ne podudara sa sjevernom Bosnom i područjima gdje su rasprostranjeni nosioci kulture polja sa urnama. Tačnije, ako su stanovnici juga bili Iliri, onda stanovnici Donje Doline, kao ni pripadnici kulture polja sa urnama zapadne Panonije nisu mogli biti Iliri.³⁰⁹ Ko su bili stanovnici Donje Doline? Stanovnici sjeverne Bosne i zapadne Panonije, čiji su nosioci došli na sjever Bosne, poznati su kao Panoni.³¹⁰ Stanovnici Donje Doline su bili Panoni.

Marić ih označava kao zajednicu Oserijata zbog rimskog natpisa koji glasi: "*viam ad Batinum flumen quod diidit Breucos Oseriatibus*".³¹¹ Ukoliko "Batinum" označava rijeku Bosnu, onda je Marić siguran da se radi o oserijatskoj zajednici na prostoru Donje Doline. Iako nema podataka o predrimskom stanovništvu, Marić zaključuje da se radilo o istom stanovništvu zbog neprekinute razvojne linije.³¹² Zahvaljujući Marićevom istraživanju Donje Doline, postavljeni su temelji za kasnije definiranje kulturne grupe Donja Dolina – Sanski Most.

³⁰⁴ Marić, 1964 a, 58.

³⁰⁵ Marić, 1964 b, 186.

³⁰⁶ Čović, 1984, 127.

³⁰⁷ Isto, 131.

³⁰⁸ Isto, 130.

³⁰⁹ Marić, 1964 a, 62.

³¹⁰ Isto, 72.

³¹¹ Isto, 78.

³¹² Isto, 78.

4.1.2. Japodske nekropole u dolini Une

Zdravko Marić je napravio hronološko-kulturne faze japodskih nekropola u dolini Une.³¹³

Faza I (800 – 650. p.n.e.): Jezerine I i Golubić I

Faza II (500 – 360. p.n.e.): Jezerine II, Golubić II i Ribić I

Faza III (360 – 250. p.n.e.): Jezerine III, Golubić III i Ribić II

Faza IV (250 – 110. p.n.e.): Jezerine IV, Golubić IV, Ribić III

Faza V (110. p.n.e. – 10/20. n.e.): Jezerine V, Golubić V, Ribić IV

Faza Va (110 – 35. p.n.e.):

Faza Vb (35. p.n.e. – 10/20. n.e.)

Faza VI (10/20. – 110. n.e.): Jezerine VI, Golubić VI, Ribić V

Marić naglašava 150 godina praznine između I i II faze. Prvi put je ovakvu tezu iznio 1968. godine.³¹⁴ Period od 150 godina, od 650. do 500. p.n.e., Marić je naveo kako nisu pronađene nekropole na kojima su se stanovnici obližnjih naselja sahranjivali. Njegova je pretpostavka da su se sahranjivali na nekom drugom mjestu u tom periodu. Navodi iseljavanje stanovnika ove tri nekropole zbog određene opasnosti i vraćanje na prostore njihovih pradjedova.³¹⁵

Sa druge strane, otkrivanjem i iskopavanjem naselja i nekropole na Gradini kod Ripča, Raunig navodi kako dolazi do novih nalaza i novih informacija. Prvobitno je istraživala sojeničko naselje na Gradini u Ripču koje je datirala od 4. stoljeća do 35. p.n.e. Pripisala ga je Japodima zbog sličnosti keramike sa ostalih japodskih nekropola – Jezerine i Ribić.³¹⁶ Pored naselja, detektirana je i nekropola, za koju Raunig tvrdi da pripada stanovnicima Gradine u Ripču. Također, prenosi kako je otkrivanjem ove nekropole popunila prazninu od 150 godina o kojoj Marić govori. Samim time, potrebno je korigirati i Marićevu podjelu japodskih

³¹³ Marić, 1968, 10 – 35.

³¹⁴ Marić, 1968.

³¹⁵ Marić, 2002, 294.

³¹⁶ Raunig, 2005, 164.

nekropola u dolini Une na faze. Raunig potvrđuje Marićevu podjelu svih faza osim II faze. Dodjeljuje joj drugačiju dataciju i dodaje joj dvije podfaze:

Faza II (650 – 360. p.n.e.):³¹⁷

Faza IIa (650 – 500. p.n.e.)

Faza IIb (500 – 360. p.n.e.)

Marić u svojim radovima govori o tri nekropole u dolini Une: Golubić, Jezerine i Ribić. Način sahranjivanja i grobove je opisivao kroz faze. Na ovim nekropolama je prisutan biritualizam. Tokom I i II faze dominirali su inhumacijski grobovi. Tokom III faze dominira incineracijsko sahranjivanje, dok se situacija opet mijenja u IV fazi kada je više inhumacijskih grobova. Od V faze incineracijsko ukopavanje je glavni način sahranjivanja, dok su kosturni ukopi prisutni u vrlo malom procentu.

Ovakvo sahranjivanje Marić objašnjava na svoj način. Pravi razliku između incineracijskih i inhumacijskih grobova prema priložima i prema spolu. Prema priložima, jer se inhumacijski grobovi nisu mogli datirati ukoliko ne posjeduju priloge, dok je situacija sa incineracijskim grobovima drugačija jer su posjedovale urne i na osnovu toga se grob mogao datirati.³¹⁸ Zatim, navodi da su inhumacijski grobovi ženski, a incineracijski muški grobovi. Muškarce smatra nosiocima tradicije kulture polja sa urnama tj. postavlja tezu da incineracijski grobovi predstavljaju grobove potomaka panonskih doseljenika, a inhumacijski grobovi su grobovi domaćeg stanovništva.³¹⁹ Međutim, postavlja se pitanje da li postoje žene kod pripadnika kulture polja sa urnama i da li postoje muškarci u okviru autohtonog stanovništva?

Situacija u društvu Japoda na ovom području se očigledno mijenja, što započinje sa IV fazom. Dominiranje skeletnih ukopa nad incineracijskim u IV fazi Marić objašnjava sa slučajnošću. Također, razdvajanje priloga više nije tako izraženo – sličnost priloga je prisutna u inhumacijskim i incineracijskim grobovima. Marić navodi da se o incineracijskim grobovima ne može više govoriti o striktno muškim, dok su skeletni grobovi i dalje ženski.³²⁰

³¹⁷ Raunig, 2004, 20.

³¹⁸ Marić, 1968, 41.

³¹⁹ Isto, 42.

³²⁰ Marić, 2002, 295.

Najveći prijelom se dešava tokom Va faze. Marić navodi kako se više ne može govoriti o muško-ženskim grobovima. Od V faze incineracija dominira, tako da su svi grobovi incineracijski i ne mogu se dijeliti prema spolovima.³²¹ Unsko stanovništvo krajem stare ere je bilo mješavina starosjedilaca i zapadnopanonskih doseljenika Prapanona ili Panona, koji su imali srodnosti sa Ilirima.³²²

4.1.3. Panoni

Čini se da su Panoni sve do vremena Zdravka Marića smatrani dijelom ilirske zajednice ili čak izjednačavani sa Ilirima. Upravo je Marić začeo odvajanje panonskih i ilirskih zajednica u nauci. U okviru *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* piše svoj prvi rad o toj problematici. "Problem sjevernog graničnog područja Ilira"³²³ je tretirao panonsku tematiku. Zatim je uslijedio niz Marićevih naučnoistraživačkih tekstova koji su tretirali temu Panona, njihovo povezivanje sa kulturom polja sa urnama, njihovo porijeklo, te odvajanje Ilira i Panona.³²⁴

Prema nekim ranijim teorijama, Iliri su bili povezani sa kulturom polja sa urnama preko lužičke kulture. Kasnije je dokazano kako Iliri nisu migrirali sa prostora lužičke kulture na prostor Balkana, te je ovakva teza odbačena, a prihvaćena je teza o autohtonosti Ilira.³²⁵ Marić smatra da je razlog za povezivanje Ilira i nosioca kulture polja sa urnama pripadnost zapadne Panonije rimskoj provinciji Ilirik, iz čega je zaključeno da su nosioci kulture polja sa urnama ustvari Iliri.³²⁶ Također, postoji još nekoliko razloga za povezivanje. Naime, bila je prisutna pojava prenošenja imena Ilira na neilirske grupacije, tokom grčkog i rimskog perioda, koji su slične narode ili geografski bliske Ilirima, tako i nazivali.³²⁷ Tako da se ime Iliri prenijelo i na Panoniju.

Širenje ilirskog imena je dovelo do različitih interpretacija pojmova "Iliri" i "ilirski".³²⁸ Ilir je prvobitno bio geografski pojam, Iliri su bili narod sastavljen od više zajednica, te njihovo

³²¹ Marić, 1968, 45.

³²² Marić, 2002, 300.

³²³ Marić, 1964 b.

³²⁴ Marić, 1964 b; Marić, 1968; Marić, 2002.

³²⁵ O ovome više u podnaslovu *Benčeva etnogeneza Ilira*.

³²⁶ Marić, 1964a, 64.

³²⁷ Isto, 68.

³²⁸ Marić, 1964b, 177.

ime se širilo na više zajednica.³²⁹ Konkretno tokom rimskog perioda, u okviru Ilirika nisu živjeli samo Iliri, ali su općenito stanovnici smatrani Ilirima. Tokom 1. stoljeća provincija Ilirik se dijeli na dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju, te se izdvajaju južni i sjeverni kompleks.³³⁰ Kao što je navedeno kada je pisano o donjedolinskoj problematici, ova dva kompleksa se razlikuju u sahranjivanju i arheološkom materijalu.

Nosioci kultura polja sa urnama dolaze na sjeverno područje naše zemlje i tu se naseljavaju. Dolazi do snažnog talasa naseljavanja novog zapadnapanonskog stanovništva tokom 13. i 12. stoljeća p.n.e. na sjever Bosne preko rijeke Save.³³¹ Tokom kasnog brončanog doba dolaze iz sjeverozapadne Panonije.³³² Marić je postavio tezu da su Panoni bili jedinstven narod, potomci nosilaca kulture polja sa urnama istočnoalpskog i zapadnapanonskog prostora. U provinciji Dalmaciji su živjeli Iliri, a u provinciji Panoniji Panoni.³³³

³²⁹ Marić, 1964a, 65.

³³⁰ Marić, 1964b, 177 – 178.

³³¹ Čović, 1984, 108.

³³² Marić, 1964b, 178.

³³³ Isto, 186.

4.2. Borivoj Čović

Rođen je u Sarajevu 1927. godine. U rodnom gradu je završio osnovnu školu i gimnaziju. Studij arheologije je završio na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1954. godine. Bavio se prahistorijom, odnosno brončanim i željeznim periodom. Doktorat je odbranio 1965. godine sa temom "Stratigrafija i hronologija praistorijskih gradina u Bosni".³³⁴ Od 1953. godine počinje raditi u Zemaljskom muzeju gdje ostaje do penzionisanja 1992. godine.³³⁵ U Zemaljskom muzeju je bio kustos, naučni saradnik, viši naučni saradnik i naučni savjetnik. Direktor Zemaljskog muzeja je bio 1967. – 1973., a načelnik arheološkog odjeljenja je 1957 – 1967.³³⁶ Od 1973. godine je bio profesor arheologije na Katedri za historiju FF Sarajevo, nastavnik i na postdiplomskim studijama "Ilirologije" u Sarajevu i "Kulturna povijest Jadrana" u Dubrovniku.³³⁷

Stručni i naučni rad Čovića je opširan. Bavio se istraživanjem neolita i eneolita, problemima brončanog i željeznog doba, prahistorijskom metalurgijom, kulturnim razvojem i etnogenezom Ilira. Iako su brončano i željezno doba bili njegov primarni izbor istraživanja, proučavanja i pisanja, jasno je da se bavio mnogim periodima i mnogobrojnim temama. Kada bi opisivali Čovića jednu rječju, moglo bi se reći – svestran. I kada se na svestranost doda opredjeljenost ka naučnoistraživačkom radu, onda se dobije – Borivoj Čović.

Njegova prva istraživanja su bila: nekropola Čarakovo³³⁸, nekropola Barice³³⁹, Gornja Tuzla³⁴⁰. Prepoznatljiv je po svom radu na prahistorijskim gradinama, pogotovo Zecovi, Debelo brdo i Alihodže.³⁴¹ Više decenija, tačnije 24 godine, se bavio prahistorijskim lokalitetom Pod kod Bugojna.³⁴² Svoja istraživanja je prenio na papir. Ali, rano brončano doba je uspjelo vidjeti svjetlo dana, dok kasno brončano i željezno doba nikada nisu objavljeni kao monografija. Uz pomenuti lokalitet Pod kod Bugojna, identificirao je i definirao niz brončanodobnih i željeznodobnih kultura. Svakako, ne smije se izostaviti ni njegova uloga u proučavanju etnogeneze Ilira.

³³⁴ Durman & Majnarić-Pandžić, 1995, 203.

³³⁵ Raunig & Govedarica, 2005, 9.

³³⁶ Marić, 1997, 157.

³³⁷ Raunig & Govedarica, 2005, 13.

³³⁸ Čović, 1956.

³³⁹ Čović, 1958.

³⁴⁰ Čović, 1959; Čović, 1961.

³⁴¹ Čović, 1965.

³⁴² Čović, 1991.

Zauzimao je niz uloga: Bio je dopisni i redovan član Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, sekretar Odjeljenja društvenih nauka, član Centra za balkanološka ispitivanja, stalni član Godišnjaka, direktor Centra za balkanološka ispitivanja...³⁴³ Preminuo je u Bihaću 1995. godine.³⁴⁴ Bio je inicijator, rukovodilac i glavni urednik Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine u sedam tomova.³⁴⁵

4.2.1. Lokalitet Barice i kulturna grupa Barice-Gređani

Jedan je od zaslužnih za definiranje kulturne grupe Barice-Gređani. Borivoj Čović je istraživao nekropolu Barice³⁴⁶ još mnogo ranije, prije nego je ova kulturna grupa i formirana. Prema tome je postavio temelje ove grupe. Nekropola na lokalitetu Barice kod Gračanice se nalazi u Bosni i Hercegovini, a lokalitet Gređani kod Stare Gradiške u Hrvatskoj. Jasno je da je ova grupa dobila naziv prema dva eponimna nalazišta: Barice i Gređani. Govorit će se samo o lokalitetu Barice s obzirom da se rasprostire na području Bosne i Hercegovine i Čovićevom postignuću u okviru ovog lokaliteta i kulturne grupe Barice-Gređani.

Nakon otkrića 1954. godine, istraživanje lokaliteta Barice kod Gornje Orahovice je uslijedilo 1955. i 1956. godine.³⁴⁷ Borivoj Čović je bio voditelj istraživanja, te je svoja istraživanja pretočio u članak koji je izašao 1958. godine. On je tada naveo kako je ovakva nekropola nova pojava, te da na području sjeverne Bosne nisu bili uočeni stariji grobovi.³⁴⁸

Nekropola Barice sadrži incineracijske grobove. Međutim, njen pogrebni ritual je drugačiji i specifičniji u odnosu na druge nekropole, što je ustvari i odvaja od drugih lokaliteta koje pripadaju okviru kultura polja sa urnama. Ostaci spaljenog pokojnika su se polagali na tlo ili u plitku jamu, što se pokrivalo urnom čiji je otvor bio okrenut ka dnu.³⁴⁹ Pokojnici su se na drugom mjestu spaljivali. Nije poznato gdje se to mjesto nalazilo. Nakon toga, manji dio kostiju i prilozi su prenošeni sa tog mjesta na lokaciju gdje će biti izvršena sahrana.³⁵⁰ Čović smatra kako je spaljivanje bilo najbitniji čin, dok je sahranjivanje bilo na drugom mjestu. On navodi

³⁴³ Raunig & Govedarica, 2005, 13.

³⁴⁴ Durman & Majnarić-Pandžić, 1995, 203.

³⁴⁵ Marić, 1997, 158.

³⁴⁶ Čović, 1958.

³⁴⁷ Čović, 1958, 77.

³⁴⁸ Isto, 93.

³⁴⁹ Čović, 1988a, 60.

³⁵⁰ Čović, 1958, 92.

kako to dokazuje prikupljanje samo jednog dijela kostiju sa lomače i nemaran način polaganja ostataka u zemlju.³⁵¹

Pri otkrivanju ove nekropole bilo je nejasno da li pripada samostalnoj novoj kulturi ili je ipak dio kompleksa kulture polja sa urnama. Bez obzira na takvo što, Čović je imao svoju pretpostavku. Za nekropolu Barice je konstatirao da se ne može vezati za postojeću grupu kulture polja sa urnama, ali da pripada tom kompleksu.³⁵² Ovakvo mišljenje je kasnije prihvaćeno. Kulturna grupa Barice-Gređani je definirana kao nova, samostalna grupa, ali kao takva i dalje pripada kompleksu kultura polja sa urnama. Geneza joj nije jasna, ali se vjerovatno razvila iz autohtonog suptrata ranog brončanog doba, te razvijala dalje kroz brončani period.³⁵³ Kultura Barice-Gređani se datira u kasno brončano doba.³⁵⁴ Međutim, tek se u mlađoj fazi ova grupa dovodi u vezu sa kulturom polja sa urnama čiji se nosioci infiltriraju u sjevernu Bosnu krajem 13. i početkom 12. stoljeća p.n.e.³⁵⁵

4.2.2. Kulture brončanog i željeznog doba u Praistoriji jugoslavenskih zemalja

Borivoj Čović je definirao mnoge kulturne grupe brončanog i željeznog doba u okviru *Praistorije jugoslavenskih zemalja*. Kulturne grupe brončanog doba koje su rasprostranjene na području Bosne i Hercegovine definirane u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja IV* su navedene u okviru jadransko-zapadnobalkanske regije.³⁵⁶ Tokom ranog brončanog doba nisu definirane kulture već regionalne grupe. Za Bosnu i Hercegovinu su važne Zapadna Hercegovina, Istočna Hercegovina i zapadna Crna Gora, Prelazna Zona, Glasinačko područje, te jedina definirana kultura tog perioda je cetinska kultura.³⁵⁷ Srednje brončano doba BiH nije obrađivao Čović. U okviru kasnog brončanog doba je definirao prijelaznu zonu³⁵⁸, glasinačku kulturnu grupu³⁵⁹ i srednjobosansku kulturnu grupu³⁶⁰. Kulture koje je Čović definirao u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja V*: Donja Dolina-Sanski Most³⁶¹, Srednjodalmatinska grupa,³⁶² Srednjobosanska

³⁵¹ Čović, 1958, 93.

³⁵² Kaljanac & Šaković, 2009, 82.

³⁵³ Čović, 1988a, 60.

³⁵⁴ Kaljanac & Šaković, 2009, 78.

³⁵⁵ Čović, 1988a, 61.

³⁵⁶ Čović, 1983 a, 114 – 190.

³⁵⁷ Čović, 1983 a, 114 – 190; Čović & Marović, 1983, 191 – 231.

³⁵⁸ Čović, 1983 b, 390 – 412.

³⁵⁹ Čović, 1983 c, 413 – 432.

³⁶⁰ Čović, 1983 d, 433 – 457.

³⁶¹ Čović, 1987 a, 232 – 286.

³⁶² Čović, 1987 b, 442 – 480.

grupa³⁶³ i Glasinačka kultura.³⁶⁴ Potrebno je napomenuti da je definirao i posušku kulturu u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine, a zatim u Glasniku.³⁶⁵

Posuška kultura:

Posuška kultura je prvi put definirana u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine od strane Borivoja Čovića. Definira se kao novootkrivena pojava ranog i srednjeg brončanog doba u zaleđu istočne obale Jadrana.³⁶⁶ Rasprostirala se na području Hercegovine, jugozapadne Bosne, srednje i sjeverne Dalmacije.³⁶⁷ Za otkriće ove kulture je zaslužan Petar Oreč, jer je prvi istraživao i pisao o mnogim lokalitetima koji pripadaju ovoj kulturi.³⁶⁸ Obradio je rano brončano doba, koje je tek nakon nekoliko godina detektirano kao dio posuške kulture.

U *Praistoriji jugoslavenskih zemalja IV* u okviru regionalnih grupa ranog brončanog doba izdvojena je zapadna Hercegovina. Kasnije će pripasti području rasprostiranja posuške kulture, ali tada se nije moglo ni slutiti. Čović je tada 1983. godine naveo kako zapadna Hercegovina pripada području rasprostiranja cetinske kulture.³⁶⁹ Na području zapadne Hercegovine je bilo malo dokaza o rasprostiranju cetinske kulture tokom ranog brončanog doba, pa je samo izdvojena kao regionalna grupa Zapadna Hercegovina. Ovakva konstatacija će se kasnije pokazati kao tačna. Geneza ove regionalne grupe je tada ostala otvoren problem. Nekoliko godina kasnije Čović definira posušku kulturu.

Razvoj posuške kulture Čović je prvobitno podijelio u dvije faze:³⁷⁰

1. starija faza ili faza Nečajno
2. mlađa faza ili faza Sovići.

Ove faze su dobile naziv prema istraženim lokalitetima. Prvo sistematsko istraživanje u okviru ove kulture su izveli Čović i Oreč 1975. godine na Trostrukoj gradini u Sovićima.³⁷¹

³⁶³ Čović, 1987 c, 481 – 528.

³⁶⁴ Čović, 1987 d, 575 – 643.

³⁶⁵ Čović, 1988 b, 142 – 143; Čović, 1989, 61 – 127.

³⁶⁶ Čović, 1989, 61.

³⁶⁷ Čović, 1988 b, 142.

³⁶⁸ Čović, 1989, 61.

³⁶⁹ Čović, 1983 a, 154.

³⁷⁰ Čović, 1988b, 143.

³⁷¹ Čović, 1989, 62.

Gradina Nečajno u Osoju kod Posušja se istraživala između 1977. i 1982. godine pod vodstvom Čovića i Marijanovića.³⁷² Sa druge strane, prisutni su podaci kako je Čović sam vodio istraživanja u period 1975 – 1979. na Trostrukoj gradini u Sovićima i na gradini Nečajno kod Posušja.³⁷³ Prema istraženim gradinama, faze su dobile naziv Nečajno i Sovići. Obje faze pripadaju ranom brončanom dobu.³⁷⁴

Kasnije, Čović dodaje treću fazu koja nosi naziv Gagrice-Hateljji prema dva istražena lokaliteta. Lokalitet Gagrice II se nalazi kod Čapljine, a Hateljska pećina blizu Stoca.³⁷⁵ Ova faza pripada srednjem brončanom dobu.³⁷⁶ Posuška kultura, dakle, dijeli se na tri faze:

1. Faza Nečajno
2. Faza Sovići
3. Faza Gagrice-Hateljji.

Najbrojniji tip naselja su bile gradine. Zbog velikog broja gradina sa jakim fortifikacijama pretpostavlja se postojanje stabilnih i čvrstih dobro organiziranih zajednica.³⁷⁷ Njih dijeli na tri vrste:³⁷⁸

- klasični tip gradine sa centričkom fortifikacijom
- gradine sa akropolom
- gradine sa bastionom (kulom)

Nakon gradina, brojna su i vangradinska naselja - termin koji je za područje posuške kulture uveo Oreč.³⁷⁹ Međutim, ove tipove naselja smatra sezonskim boravištima jer su bila kratkotrajno naseljena.³⁸⁰ Čović ih dijeli na dva tipa:³⁸¹

- koncentrirana naselja (više kuća na manjem prostoru) i

³⁷² Isto.

³⁷³ Čović, 1983a, 138.

³⁷⁴ Čović, 1989, 70 – 75.

³⁷⁵ Isto, 67 – 68.

³⁷⁶ Isto 78.

³⁷⁷ Isto, 91.

³⁷⁸ Isto, 80 – 81.

³⁷⁹ Isto, 83.

³⁸⁰ Isto, 87.

³⁸¹ Isto, 84.

- naselja razbijenog tipa.

Borivoj Čović je definirao posušku kulturu. Koliko je bio ponosan na ovu stvar, dokazuje i njegova rečenica: *"Ne pruža se svakom arheologu prilika da otkrije novu kulturu"*.³⁸²

Prelazna zona

Prelazna zona tokom ranog brončanog doba obuhvaća gornje tokove rijeka Bosne, Vrbasa i Neretve.³⁸³ Osnovni razlog zbog kojeg je Čović ovo područje tokom ranog brončanog doba nazvao pojmom prelazna zona je zbog karaktera arheološkog materijala koji pokazuje srodnost, ali se ne može govoriti o jedinstvenoj kulturi.³⁸⁴ Osim dva lokaliteta koja je istraživao Čović, Pod i Varvara, ostali lokaliteti su: kompleks Debelo Brdo-Soukbunar-Zlatište, Kotorac kod Sarajeva i Alihodže kod Travnika. Za određivanje stratigrafije i relativne hronologije korišteni su Varvara i Pod. Čovićeva podjela Poda i Varvare:³⁸⁵

1. Pod A – eneolit

1.1. Pod A1 – starija faza

1.2. Pod A2 – mlađa faza

(hijatus)

Pod B – kasno brončano doba (osnivanje Poda)

Varvara A2: početak ranog brončanog doba

Varvara A3: razvijeno rano brončano doba

Tokom kasnog brončanog doba ova zona obuhvaća manji teritorij: sjever Hercegovine i jug Bosne. Centralna Bosna ne ulazi više u njen sastav jer se na tom području rasprostire

³⁸² Raunig & Govedarica, 2005, 10.

³⁸³ Čović, 1983 a, 170.

³⁸⁴ Isto, 170.

³⁸⁵ Isto, 171 – 172.

srednjobosanska kulturna grupa.³⁸⁶ Prelazna zona kasnog brončanog doba se razvija iz prijelazne zone srednjeg brončanog doba.³⁸⁷ Lokaliteti koji tokom kasnog brončanog perioda pripadaju prelaznoj zoni su: Velika gradina u Varvari, Kotorac kod Sarajeva, Debelo brdo-Zlatište-Soukbunar.³⁸⁸ Naglašava se kontinuitet naseljenosti Varvare od eneolita, pa prema starijim epohama. Prema tome, Varvara je glavni lokalitet za periodizaciju i hronologiju tokom kasnog brončanog doba (Varvara C) koja ima podfaze C1, C2 i C3.³⁸⁹

Cetinska kultura

O cetinskoj kulturi je Čović pisao zajedno sa Ivanom Marovićem. Istraživanja Marovića oko područja Cetine su donijela tada nepoznatu kulturu – cetinsku kulturu. To je kultura brončanog doba. Na području Bosne i Hercegovine cetinska kultura je evidentirana: Kotorac kod Sarajeva, određeni tumuli na Glasincu, Krstina kod Posušja, Ravlića pećina, Orah kod Bileće, Ljubomir kod Trebinja, Hateljska pećina kod Stoca.³⁹⁰ Nalazi cetinske kulture su pri prvim istraživanjima smatrani vučedolskim, zatim se uvrstavaju u jadransku grupu...³⁹¹

Čović i Marović su načinili periodizaciju cetinske kulture koju su podijelili na tri faze tj. stepena.³⁹²

I faza: prijelaz iz eneolita u rano brončano doba

II faza: rano brončano doba

III faza: prijelaz iz ranog u srednje brončano doba

Čović je ovu kulturu tretirao kao brončanodobnu koja je nastala miješanjem indoeuropskih doseljenika sa starosjediocima, a izvore keramičkog stila je našao u vučedolskoj i neolitskoj tradiciji.³⁹³ Vučedolska kultura je imala jak utjecaj na razvoj keramičkog stila.

³⁸⁶ Čović, 1983 b, 390.

³⁸⁷ Čović, 1983 b, 411.

³⁸⁸ Isto, 391 – 392.

³⁸⁹ Isto, 392 – 394.

³⁹⁰ Čović, 1988 c, 66.

³⁹¹ Čović & Marović, 1983, 194; 224.

³⁹² Isto, 197 – 200.

³⁹³ Isto, 224.

Utjecaj je uvjetovan kontaktima nosilaca cetinske kulture sa stanovništvom vučedolskih naselja zapadne i južne Bosne.³⁹⁴ Geneza cetinske kulture je interesantna jer pokazuje kako su se "Ijudske grupice" na užem području između Krke i Neretve pretvorile u jednu homogenu cjelinu, te zatim proširile na veće područje do sjeverne Dalmacije, istočne Hercegovine, južne i jugoistočne Bosne (Kotorac i Glasinac).³⁹⁵ Cetinska kultura je izrasla iz jedne šire populacijske osnove. Ta osnova je bila etnički i kulturno složena: sačinjavali su je ostaci starog jadranskog, neolitskog stanovništva koji su tokom eneolita preslojavani novim doseljenicima, tako da je novi indoeuropski element preovladao.³⁹⁶ Tokom kasnog eneolita uz sudjelovanje zapadnobalkanskih i drugih grupa (vučedolska, ljubljanska, lasinjska, zvonastih pehara) iz te zajednice se razvija zasebna zajednica – nosioci cetinske kulture.³⁹⁷

Glasinačka kultura

Glasinačka kultura je kultura brončanog i željeznog perioda. Obuhvaća jugoistočnu Bosnu, jugozapadnu Srbiju, Metohiju, Crnu Goru i istočnu Hercegovinu i Albaniju.³⁹⁸ Čović i Benac su vršili reviziju izvještaja o iskopavanjima na Glasincu. Prvi put su upravo njih dvojica napravili hronološku podjelu glasinačke kulture kroz brončano i željezno doba. Izdvojili su 11 razvojnih faza:³⁹⁹

Glasinac I – rano brončano doba

Glasinac IIa i Glasinac IIb – srednje brončano doba

Glasinac IIIa, Glasinac IIIb, i Glasinac IIIc – kasno brončano doba.

Glasinac IVa, Glasinac IVb, Glasinac IVc

Glasinac Va i Glasinac Vb

³⁹⁴ Čović & Marović, 1983, 228.

³⁹⁵ Čović, 1984, 106.

³⁹⁶ Čović & Marović, 1983, 231.

³⁹⁷ Isto, 231.

³⁹⁸ Čović, 1987 d, 576.

³⁹⁹ Benac & Čović, 1956, 25.; Benac i Čović, 1957, 26 – 52.

Prema prvobitnom radu Čovića i Benca, jedino I faza nije povezana sa ostalim fazama, dok sve ostale faze pokazuju kontinuitet. Glasinački Iliri predstavljaju autohtoni etnički element od srednje bronce:⁴⁰⁰

1. Predilirski period starijeg brončanog doba – faza I (? – 1450)
2. Protoilirski period srednjeg brončanog doba – faze IIa i Iib (1450 – 1300)
3. Ranoilirski period kasnog brončanog doba – faze IIIa, IIIb, IIIc (1300 – 500)
4. Ranoilirski period prijelaznog i najstarijeg željeznog doba – kraj faze IIIc i faza IVc (850 – 750)
5. Ilirski period starijeg željeznog doba – faza IVb i IVc (750 – 500)
6. Ilirski period mlađeg željeznog doba – faza Va i Vb (500 – 250)

Kasnije mijenja hronologiju i dodaje dvije podfaze, :⁴⁰¹

Glasinac IVa 800 – 725. p.n.e.

Glasinac IVb 725 – 625. p.n.e.

Glasinac IVc1 625 – 550. p.n.e.

Glasinac IVc2: 550 – 500 (475) p.n.e.

Glasinac Va: 500 (475) – 350. p.n.e.

Glasinačka kultura nastaje iz starije osnove koja se formirala tokom brončanog doba.⁴⁰² Prijelaz iz brončanog u željezno doba označava se kao period nastanka kulturne grupe.⁴⁰³ Navodi etničku pripadnost stanovnika glasinačkog područja. Pretpostavlja da se radi o Autarijatima prema lingvističkoj teoriji o imenu rijeke Tare i arheološke činjenice kako se Autarijati identificiraju sa nosiocima ogranka Mati-kulture.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Benac i Čović, 1957, 59.

⁴⁰¹ Čović, 1987 d, 590 – 633.

⁴⁰² Isto, 634.

⁴⁰³ Isto, 635.

⁴⁰⁴ Isto, 642.

Srednjodalmatinska grupa

Ovu grupu Čović ubicira u središnji dio provincije Dalmacije, iako je ne smatra najpreciznijim definiranjem.⁴⁰⁵ On smatra da su na ovom području živjele zajednice iz kojih će se razviti kasniji Delmati, nastale krajem drugog ili početkom prvog milenija p.n.e.⁴⁰⁶ Također navodi da nije pristalica struje u historiografiji koja genezu jednog naroda poistovjećuje sa njegovom prvom pojavom u pisanim izvorima.⁴⁰⁷ Dakle, periodom prije pisanih izvora se bavi arheologija, što i Čović radi u ovom i drugim slučajevima.

Prva definiranja ove grupe je izveo Čović 1964. godine kada je nazvao goričkom grupom, dok su nekoliko godina kasnije Čović i Gabrovec 1971. godine ovo područje nazvali srednjodalmatinsko, što je kasnije i ostalo.⁴⁰⁸ Čović smatra da je ova grupa nastala tokom kasnog brončanog doba i da se upravo tada zapažaju specifične pojave, osobito nakita, za navedeni teritorij.⁴⁰⁹

Predstavlja hronologiju srednjodalmatinske grupe koju je napravio kombinacijom hronologija Batovića, Grabovca i Čovića.⁴¹⁰

I faza: kasno brončano doba

II faza: rano željezno doba

III faza: 8 – 6. stoljeća p.n.e.

IV faza: 550 – 375. p.n.e.

V faza: 375 – 300. p.n.e.

⁴⁰⁵ Čović, 1987 b, 442.

⁴⁰⁶ Isto, 443.

⁴⁰⁷ Isto, 442.

⁴⁰⁸ Isto 446.

⁴⁰⁹ Čović, 1987b, 443; Čović, 1987, 447.

⁴¹⁰ Čović, 1987b, 447 – 448; Čović, 1987, 459.

Srednjobosanska kulturna grupa

Čović je definira kao srednjobosansku kulturnu grupu kasnog brončanog doba kao samostalna kulturno-etnička zajednica sa jasno izraženim obilježjima materijalne i duhovne kulture.⁴¹¹ Rasprostirala se oko gornjeg i srednjeg toka Vrbasa i Bosne.⁴¹² Prvi nalazi keramičkog tipa ove grupe su pronađeni na naseobinskom kompleksu Debelo brdo – Zlatište – Soukbunar, iako ne pripadaju srednjobosanskoj grupi, ali su se tu javili utjecajem ili importom.⁴¹³ Datira se u brončano i željezno doba.

Kada je riječ o genezi ove grupe, pitanje je ostalo neodgovoreno. Postoje određene pretpostavke, koje nije moguće u potpunosti potvrditi. Teško je pretpostaviti da je pojava srednjobosanske grupe na teritoriju centralne Bosne ustvari rezultat neke migracije jer ne postoji u susjedstvu srodna grupa koja bi se migracijom razvila na ovom području.⁴¹⁴ Također, Čović navodi kako je problem nedostatak arheološke dokumentacije o periodu kada se osniva ova grupa – srednje brončano doba.⁴¹⁵ Prvi nalazi pripadaju Podu B, kasnom brončanom dobu, koji već tada pokazuje razvijene kulturne pojave. Ova kulturna grupa pokazuje kontinuirani razvoj od brončanog pa sve do željeznog doba, što govori o nepromjenjenom stanovništvu.⁴¹⁶ Čović smatra da su Desidijati naseljavali područje srednjobosanske grupe.⁴¹⁷ Najvjerojatnije da nisu pokrivali čitav prostor ove grupe, ali su nastanjivali većinu područja.

Čović navodi faze srednjobosanske grupe:

I faza: kraj 2. milenija – sredina 8. stoljeća p.n.e.

II faza: 725 – 600. (625). p.n.e.

III faza: 600. (625) – 550. p.n.e.

IV faza: 550 – 450. pne

⁴¹¹ Čović, 1983 d, 434.

⁴¹² Isto, 434.

⁴¹³ Isto, 433.

⁴¹⁴ Isto, 456.

⁴¹⁵ Isto, 456.

⁴¹⁶ Čović, 1987 c, 526.

⁴¹⁷ Isto, 528.

V faza: 540 – 350. p.n.e.

VI faza: 350 – 300. p.n.e.⁴¹⁸

Grupa Donja Dolina – Sanski Most

Prvi put se definira u Praistoriji jugoslavenskih zemalja V. Rasprostirala se u dijelu Bosanske Posavine između ušća Une i Vrbasa u Savu, te porječje Save.⁴¹⁹ Ova kulturna grupa se treba shvatiti kao zajednica zasnovana na ekonomskim interesima.⁴²⁰ Ova grupa je dobila ime prema dva epominmna nalazišta: Sanski Most koje sadrži naselje i nekropolu, koji je istraživao Franjo Fiala, i Donju Dolinu, koja sadrži dva naselja (Gradina i Starije naselje) i nekropolu, koju je istraživao Zdravko Marić. Naravno, potrebno je spomenuti da su Donju Dolinu istraživali mnogi prije Marića. Čović navodi kako se Marić ističe u rješavanju donjedolinske problematike. Kritizirao je Truhelkinu interpretaciju slojeva u Donjoj Dolini. Zatim, najbitnije za našu problematiku je tretiranje etničkog problema. Područje Donje Doline je smatrao panonskim, a ne ilirskim, što su mnogi smatrali.⁴²¹

Čović kritizira svoju i Marićevu hronološku podjelu Donje Doline. Navodi kako se u obje njihove hronologije treba napraviti izmjena. Ali, također navodi kako se hronologija mora mijenjati s vremenom.

*Tako se npr. mora korigovati previsoka hronologija groba 10 sa grede M. Petrovića mlađeg koju je dao B. Čović, kao i preniska hronologija nekih grobnih cjelina od istog autora ... Slične se primjedbe mogu staviti i na neka rješenja u hronologiji Z. Marića. Tako se među grobovima koje je Marić uvrstio u svoju fazu IIa (7. stoljeće) ne nalazi nekoliko važnijih starijih grobova donjedolinske nekropole koji tu nesumnjivo pripadaju, a uključen je jedan očigledno mlađi grob ... neki isto tako stariji grobovi ... datirani su suviše nisko ili, pak neodređeno.*⁴²²

Čović navodi svoju hronologiju koja će se oslanjati na periodizaciju željeznog doba istočnoalpskog područja i na razvoj glasinačke kulture.⁴²³

⁴¹⁸ Čović, 1987 c., 482 – 506.

⁴¹⁹ Čović, 1987 a, 232.

⁴²⁰ Isto 278 – 279.

⁴²¹ Čović, 1987 a, 233.

⁴²² Isto, 235.

⁴²³ Isto, 236 – 266.

Period 1: Period 1: Ispravnije govoriti o periodu 1. željeznom doba na ovom području, nego o grupi. Različiti materijal, ali ima određenih sličnosti. Prijelaz između kasnog brončanog i željeznog doba. Slična keramika zbog tradicije kulture polja sa urnama.

Period 2: Naselje u Donjoj Dolini dostiže svoj vrhunac, a naselje u Sanskom Mostu se razvija u snažan metalurški centar; sadrži tri podfaze IIa, Iib i Iic.

Period 3: sadrži šest podfaza. IIIa, IIIa1, IIIa2, IIIb, IIIb2, IIIc.

Čović u ovom radu ustvari analizira Marićeve zaključke i interpretacije Donje Doline. Kako je donjedolinska tema već obrađena u okviru ovog rada, na kraju će se samo navesti Čovićev zaključak o genezi populacije željeznog doba sjeverozapadne Bosne koji je izveo Marić:⁴²⁴

1. Nosioци kulture polja sa urnama su naselili sjevernu Bosnu krajem drugog milenija p.n.e.
2. Stanovnici sjeverozapadne Bosne u željeznom dobu (osim Japoda) direktni su potomci nosilaca kulture polja sa urnama
3. Panoni su bili potomci nosilaca kulture polja sa urnama zapadnapanonskog područja
4. Stanovnici Donje Doline i njihovi srodnici su Panoni
5. Oserijati su narod koji je živio na području Donje Doline i okoline

4.2.3. Prahistorijske gradine

Čović se bavio mnogim aspektima bosanskohercegovačke arheologije. Kada bismo željeli odrediti njegovu užu specijalnost, to bi bilo nemoguće uraditi u jednom aspektu, jer ih ima mnogo. Jedna od užih specijalnosti njegovog naučnoistraživačkog rada su prahistorijske gradine. Obradio je stratigrafiju i hronologiju prahistorijskih gradina u Bosni, te se bavio određenim metodskim pitanjima kao što su termini gradina, gradinska kultura i gradinska keramika.

Prema Čoviću, gradina u širem smislu obuhvaća:⁴²⁵

⁴²⁴ Čović, 1987 a, 281.

⁴²⁵ Čović, 1965, 30.

1. sva prahistorijska nalazišta sa dominantnim geografskim položajem i fortifikacionim sistemom izgrađenim od trajnog materijala

2. sva mjesta trajnijeg boravka prahistorijskih zajednica koja su geografskim položajem pružala:

- a) određeni stepen bezbjednosti od izenadnog napada,
- b) kontrola okoline
- c) lako organiziranje odbrane.

Tipovi gradinskih naselja:⁴²⁶

a) naselja na dominantnom geografskom položaju, smještena u cjelini unutar fortifikacionog sistema izgrađenog od trajnijeg materijala

b) naselja smještena u blizini takvog branjenog prostora koji nije morao služiti i za stalno stanovanje

c) naselja koja nisu bila vezana za utvrđenje izgrađeno od trajnijeg materijala, ali su svojim položajem zadovoljavala druge uslove navedene u definiciji gradina u širem smislu

Tokom brončanog doba je dominirao gradinski tip naselja. Razlikuju se dvije vrste:⁴²⁷

- gradine sa fortifikacijom od trajnog materijala (od brončanog doba)
- gradine bez fortifikacija (eneolitska tradicija – npr. Zecovi)

Zatim, bavio se terminima gradinska kultura i gradinska keramika. Termin "gradinska kultura" je uveo J. Korošec. Smatrao ju je kulturom ilirskih zajednica koja se datira od kraja neolita do mlađeg željeznog doba.⁴²⁸ Čović i Benac ne prihvaćaju postojanje ovog termina. Benac predlaže termin "gradinski način života".⁴²⁹ Korošec navodi gradine i tumule, oblik naselja i oblik grobnice, kao glavne karakteristike gradinske kulture, dok Čović smatra da ovi

⁴²⁶ Čović, 1965, 32.

⁴²⁷ Čović, 1984, 110.

⁴²⁸ Čović, 1965, 30.

⁴²⁹ Benac, 1950, 26.

sekundarni elementi ne mogu biti glavni faktor za određivanje jedne kulturne grupe.⁴³⁰ Pokretni arheološki materijal je primarni elementi za determinaciju kulturne grupe, a sekundarni elementi su način stanovanja, oblik naselja, način sahranjivanja.⁴³¹ Tako da Čović ne opravdava postojanje termina gradinska kultura, smatra da je netačno determiniran i da je netačno stvoren.⁴³² S obzirom da ova kultura nije definirana na osnovu primarnih elemenata, koje prema Čoviću služe za stvaranje jedne kulturne grupe, termin gradinska kultura u potpunosti odbacuje.

Sa druge strane, prisutan je i termin "gradinska keramika" ili keramika gradinskog tipa. Kao i za prethodni, Čović odbacuje postojanje ovog termina. Keramika ovog tipa nije u svim slučajevima istovjetna, čak postoje i razlike. Kao primjer Čović navodi da keramika sa gradina Čungar i Kekića Glavica imaju više razlika nego sličnosti sa gradinama Debelo Brdo i Soukbunar, dok gradine Čungar i Kekića Glavica imaju više sličnosti keramike sa sojeničkim naseljem u Ripču.⁴³³ S obzirom na ovakav primjer, Čović ovaj termin smatra nestabilnim i neodređenim.⁴³⁴

Sa terminom gradinska keramika, uvodi se i termin gradinsko naselje, čije postojanje Čović potvrđuje i naziva ga kraće – gradina. U nastavku je obradio stratigrafiju i hronologiju gradina: Zecovi, Alihodže, Vis, Varvara i Pod.

⁴³⁰ Čović, 1965, 30.

⁴³¹ Isto.

⁴³² Isto, 31.

⁴³³ Isto.

⁴³⁴ Isto.

4.3. Alojz Benac

Alojz Benac je rođen u Plehanu (Derventa, Bosna i Hercegovina) 1914. godine. Gimnaziju je pohađao prvobitno u Visokom, te zatim u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu je studirao klasičnu filologiju i arheologiju, te je na istom fakultetu diplomirao 1953. godine.⁴³⁵ Doktorsku disertaciju je odbranio na Filozofskom fakultetu u Ljubljani 1951. godine pod nazivom "Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture".⁴³⁶

Bio je voditelj mnogih arheoloških istraživanja. U arheološka iskopavanja je unio savremene metode koje su ga uvrstile u najistaknutije arheologe Europe.⁴³⁷ U arheološkoj teoriji je koristio metodu historijske analize i komparacije, te je pretpostavljao postojanje etničkih grupa od mlađeg kamenog doba koji se mogu poistovjetiti sa kulturnim grupama.⁴³⁸ Od 1947. godine je počeo raditi u Zemaljskom muzeju, sve do 1967. godine kada se posvećuje radu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, zatim u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, pogotovo u Centru za balkanološka ispitivanja, čiji je bio osnivač i direktor.⁴³⁹ U okviru Zemaljskog muzeja se bavio proučavanjem neolita i eneolita. Istraživao je mnoge lokalitete: Obre I i Obre II kod Kaknja⁴⁴⁰, Arnautovići kod Visokog⁴⁴¹, Hrustovača⁴⁴², Lisičići⁴⁴³, Crvena stijena⁴⁴⁴, Zelena pećina⁴⁴⁵, Mujevine kod Bile⁴⁴⁶, Nebo kod Travnika,⁴⁴⁷ Pivnica kod Odžaka⁴⁴⁸... Paralelno sa ovim istraživanjima bavio se i radovima na stećcima⁴⁴⁹, kako na terenu, tako i naučno. Bitna stavka u njegovoj arheološkoj misli su svakako ilirske zajednice. Kako je već rečeno, riječ je o razvoju i genezi Ilira, kao i o mnogim drugim aspektima njihovog života. Iako se oficijalno bavio neolitskim periodom, uočljivo je kako je bio svestran kada je arheološka nauka u pitanju i da se bavio skoro svim periodima. Benac je obavljao niz

⁴³⁵ Marić, 1997, 152.

⁴³⁶ Čović, 1976, 11; Benac, 1952.

⁴³⁷ Marić, 1997, 153.

⁴³⁸ Isto.

⁴³⁹ Čović, 1976, 11.

⁴⁴⁰ Benac, 1971; Benac 1973.

⁴⁴¹ Benac, 1964 a.

⁴⁴² Benac, 1948.

⁴⁴³ Benac, 1954; Benac, 1955; Benac, 1958.

⁴⁴⁴ Benac, 1957 a; Benac & Brodar 1958.

⁴⁴⁵ Benac, 1957 b.

⁴⁴⁶ Benac, 1950 b.

⁴⁴⁷ Benac, 1952.

⁴⁴⁸ Benac, 1962.

⁴⁴⁹ Benac, 1950 a; Benac, 1951; Benac, 1952 a; Benac, 1952 b; Benac, 1953.

mnogobrojnih funkcija u naučnom svijetu. Bio je prvi predsjednik Koordinacionog odbora arheologa Jugoslavije, predsjednik Arheološkog sruštva Jugoslavije, predsjednik Muzejskog društva Bosne i Hercegovine, član Savjeta za kulturu Bosne i Hercegovine, član Savezne i Republičke komisije za kulturne veze sa inostranstvom, član više međuakademske odbora, poslanik Prosvjetno-kulturnog vijeća Skupštine SRBiH i mnogih drugih.⁴⁵⁰ Potrebno je napomenuti da je upravo Benac pokretač svih tomova Praistorije jugoslavenskih zemalja. Preminuo je u Sarajevu 1992.

4.3.1. Benčeva etnogeneza Ilira

Tri ideološke doktrine koje su bile od velikog značaja i za razvoj arheološke nauke :⁴⁵¹

- doktrina modernizacije (industrializacije i urbanizacije) jugoslavenskog društva
- doktrina bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda
- marksistička doktrina

Doktrina koja je značajno utjecala na rad arheološke nauke je doktrina bratstva i jedinstva.⁴⁵² Ona se najviše osjećala kroz propagiranje i uzdizanje Ilira. Iliri su bili identificirani sa Slavenima, te u kasnijim historijskim tokovima sa Jugoslavenima. Osjećaj bratstva i jedinstva se svakako pokušavao usaditi i kroz nauku, te se u ovom slučaju takvo što desilo i sa arheologijom. Od 1945. se dešava promjena politike na području Bosne i Hercegovine, tačnije u okviru Jugoslavije, koja je bila vidljiva u nauci, i kroz arheologiju, što je izvedeno kroz etnogenetsko istraživanje Ilira.⁴⁵³

Iliri su intrigirali mnoge naučnike i istraživače dugi niz godina. Istraživan je niz pitanja vezanih za Ilire: geografska rasprostranjenost, poznavanje jezika, običaja, duhovnog života, zajednica, naselja, religije... Etnogenetska pitanja Ilira su jedan od problema koji je okupirao misli i vrijeme mnogim arheolozima i naučnicima. Svakako, i bosanskohercegovački arheolozi su se bavili ovim problemom.

⁴⁵⁰ Čović, 1976, 12 – 13.

⁴⁵¹ Novaković, 2015, 236.

⁴⁵² Isto.

⁴⁵³ Kaljanac, 2015, 200 – 201.

Alojz Benac je prvi bosanskohercegovački arheolog koji je pokrenuo proučavanje etnogeneze Ilira u pravcu njihove autohtonosti. Ostali arheolozi, prije svega i Čović i Marić koji se pominju u ovom radu, prihvatili su takvu tezu, te je koristili i obrađivali dalje u svojim radovima. Za početak teze o autohtonosti Ilira je bitan *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* koji je održan u Sarajevu 15. i 16. maja 1964. godine. Benac je pomenutu tezu predstavio u okviru ovog Simpozijuma sa radom *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*.⁴⁵⁴

Prije nego se predstavi teorija o autohtonosti Ilira, potrebno je navesti tezu koja Ilire predstavlja kao narod koji se doselio na područje Zapadnog Balkana sa nekog drugog područja. Takva teza tvrdi da Iliri ustvari nisu narod koji je oduvijek postojao i živio na našim prostorima, već su se tokom prahistorijskog perioda doselili. Kao takva, natjerala je Benca da pokrene teoriju koja je suprotnog značenja.

Prema takvoj teoriji, Iliri su tvorci kulture polja sa urnama, tačnije tvorci lužičke kulture koja pripada kompleksu kulture polja sa urnama.⁴⁵⁵ Poznato je kako ju je prvobitno formulirao Gustav Kossina. Protoiliri su stvorili kulturu polja sa urnama tokom brončanom doba, čiji je centar bio na području Lužica u Njemačkoj.⁴⁵⁶ Oni su oko 1200. p.n.e. započeli migraciju prema raznim dijelovima Europe, pored toga i prema Balkanu, te se Protoiliri tokom željeznog doba razvijaju kao Iliri.⁴⁵⁷ Dakle, prema teoriji o porijeklu Ilira iz Lužica, jasno je kako su Iliri u ovom slučaju novo stanovništvo koje se doselilo sa prostora Njemačke na područje Balkana. Ona se temelji na sličnosti materijalne kulture i ritusa sahranjivanja. Postojale su i mnoge druge teorije o porijeklu Ilira, ali su imale mnoge propuste i takvo što nije bilo moguće. Odgovor na ove teze i teorije je teorija autohtonosti.

Glavni pokretač autohtone teorije o porijeklu Ilira, na području Bosne i Hercegovine, pa i Balkana, je bio Alojz Benac. Teorija se temeljila prije svega na dokazima koji su proizašli iz arheoloških iskopavanja. Uočeno je kako je postojao kulturni i etnički kontinuitet između kultura brončanog i željeznog doba.⁴⁵⁸ Određena materijalna kultura se vezivala za starije oblike iz starijeg brončanog perioda. Benac svoju teoriju prije svega zasniva na pitanju

⁴⁵⁴ Benac, 1964 b.

⁴⁵⁵ Stipčević, 1989, 16.

⁴⁵⁶ Isto

⁴⁵⁷ Isto

⁴⁵⁸ Isto, 17.

kontinuiteta. Bosna pokazuje neprekinut kulturni slijed od ranog brončanog do željeznog doba, pa sve do historijskog pojavljivanja ilirskih zajednica.⁴⁵⁹

Svoje prve rečenice o tome, Benac iznosi 1964. na *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*. Tada se u radu "Prediliri, Protoiliri i Prailiri" susrećemo sa ujedno nazivom rada i sa tri termina koja će obilježiti njegov naučnoustraživački rad o Ilirima. Na navedenom simpozijumu, tzv. panilirske teorije su doživjele velike kritike. Benac navodi ključne rečenice sa Simpozijuma:

*Opći je rezultat ovog simpozija da su Iliri ... konačno vraćeni na Bakan. Tu je njihova osnovna teritorija, tu su se oni razvili iz jednog raznorodnog supstrata i tu su ušli u istorijsko razdoblje ovog dijela Evrope.*⁴⁶⁰

Rad "Prediliri, Protoiliri i Prailiri" iz 1964. godine i "Prediliri, Protoiliri i Prailiri – neki novi aspekti" 1977. godine sadrži četiri pretpostavljene teze u razvoju ilirskih zajednica:

a) Prediliri: veliki pokreti prahistorijskih grupa na prijelazu iz neolita u metalno doba

U ovom periodu se stvorio osnovni suptrat za etnogenezu Ilira i tada se može govoriti o Predilirima. U stvaranju osnovnog suptrata su učestvovala nove grupe poslije propasti neolita – badenska, kostolačka i vinčanska grupa, grupa sa vrpčastom keramikom i grupa zvonastih pehara.⁴⁶¹ Benac također govori o bitnosti hvarsko-lisičićke kulture kao autohtone komponente koja je važna za stvaranje predilirskog sloja.⁴⁶² Ova neolitska kultura igra veliku ulogu u stvaranju budućih ilirskih zajednica. Benac navodi kako su predilirske zajednice nastale upravo mješavinom hvarsko-lisičićke i jadranske varijante vučedolske kulture.⁴⁶³

Indoeuropljani su pokrenuli seobu sa tzv. stepa i krenuli se širiti diljem Evrope. U pitanju su bile tri seobe. Smatra se kako je samo jedna seoba, od ukupno tri, dotakla područje Bosne i Hercegovine. Benac navodi seobu tzv. stepskih naroda sa istoka oko 2000. p.n.e.⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ Mallory, 2006, 96 – 97.

⁴⁶⁰ Benac, 1987, 756.

⁴⁶¹ Benac, 1977, 1.

⁴⁶² Isto, 11.

⁴⁶³ Isto, 10.

⁴⁶⁴ Benac, 1964 b, 62.

Tačnije, stepske naroda sa istoka ili kurganske narode identificira sa Indoeuroljanima. Njegovi radovi o Indoeuroljanima, pokazuju da podržava teoriju Marije Gimbutas.

Marija Gimbutas je jedna od naučnica/ka koji su proučavali Indoeuroljane i njihove migracije prema određenim područjima, između ostalog prema Europi i Balkanu. Njena je teorija najpopularnija i najzastupljenija u svjetskim i europskim krugovima. Slična situacija je bila na području Balkana, te području Bosne i Hercegovine. Alojz Benac je svoju teoriju o autohtonosti Ilira i etnogenezi Ilira temeljio na teoriji Marije Gimbutas. Zagovornica je crnomorsko-kaspijske teorije, tačnije da je pradomovina Indoeuroljana ubicirana na crnomorsko-kaspijsko područje. Odatle su se širili ka raznim stranama svijeta.

Najvažnija komponenta na osnovu koje je Benac pretpostavio da su Indoeuroljani napravili temelj za formiranje i razvoj kasnijih ilirskih grupa je postojanje tumula tačnije kurgana. Kurgan je vrsta tumula i fizički je sličnog izgleda kao i tumuli na području Bosne i Hercegovine. Marija Gimbutas je smatrala da se Indoeuroljani trebaju poistovjetiti sa kurganskom tradicijom. Zbog toga se njena teorija naziva još i kurganskom teorijom. Ubicira ih na područje južne Ukrajine i južne Rusije.⁴⁶⁵ Karakterizira ih podizanje tumula, tačnije kurgana.⁴⁶⁶ Najveća mana njene teorije je mišljenje kako su Indoeuroljani preslojili autohtono stanovništvo i naselili se na određena područja na kojima su bili dominantno stanovništvo.

Benac je prvobitno dijelio mišljenje Gimbutasove, ali je u njegovim kasnijim radovima uočeno kako je promjenio mišljenje naspram ranije napisanog teksta. Prvobitno je smatrao kako stepski narodi, koji su migrirali na naše prostore, i autohtono stanovništvo nisu imali nikakvog kontakta, što je zasnivao na potpuno različitoj keramici neolitske i eneolitske tradicije.⁴⁶⁷ Takav zaključak je donio i zbog situacija u Obrama II kada su nosioci kostolačke kulture obrazovali svoje naselje na slojevima butmirske kulture.⁴⁶⁸ Indoeuroljani su postepeno potisnuli, uništili ili asimilirali ostatke prijašnjih eneolitskih populacija.⁴⁶⁹ Benac je kasnije zaključio da su Indoeuroljani činili tek određenu komponentu u razvoju Ilira, ali ne smatra kako su Indoeuroljani preslojili čitavo prijašnje stanovništvo. Iliri su nastali kombinirajući indoeuroljsku komponentu koja se pomiješala sa autohtonim stanovništvom, što dovodi do nastanka Ilira tokom željeznog doba.⁴⁷⁰ Najbolji primjer za kontinuitet naseljavanja predstavlja

⁴⁶⁵ Mallory, 2006, 233.

⁴⁶⁶ Isto, 234.

⁴⁶⁷ Benac, 1977, 5.

⁴⁶⁸ Isto, 5 – 6.

⁴⁶⁹ Čović, 1984, 106.

⁴⁷⁰ Mallory, 2006, 98.

gradina Zecovi kod Prijedora. Najstariji sloj pripada eneolitu koji naseljavaju pripadnici vučedolske kulture, te oni preživljavaju prijelaz iz eneolitskog u brončani period.⁴⁷¹

Prema mišljenju Benca, Indoeuropljani donose nekoliko novina:⁴⁷²

- a) pojava badenske i kostolačke kulture
- b) pojava gajtanske keramike
- c) pojava dugih kremenih noževa u vidu ostava ili u vidu grobnih priloga
- d) pojava kamenih bojnih sjekira
- e) pojava vučedolske kulture u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji
- f) pojava grobova pod tumulima glasinačkog tipa – veza kurgana i tumula
- g) pojava depoa bakrenog oruđa

Čović navodi da se stvorila neka vrsta "kulturnog bratstva" jer su Indoeuropljani donijeli određene materijalne i duhovne pojave koje su postale zajedničke prostoru zapadnog Balkana:⁴⁷³

- Gradine – pojavljuje se novi tip naselja
- Tumuli – sahranjivanje pod tumulima
- Keramika

b) Protoilirski: snažni kulturni utjecaji u srednje i kasno brončano doba (djelimično) na protoilirsko područje sjeverozapadnog Balkana iz pravca Panonije i istočnog Balkana

U periodu od početka brončanog doba, pa sve do kasnog brončanog doba, formiraju se protoilirski zajednice čiji se razvoj temeljio na autohtonosti.⁴⁷⁴ To dokazuju prilozi u

⁴⁷¹ Čović, 1984, 103.

⁴⁷² Benac, 1964 b, 63 – 64.

⁴⁷³ Čović, 1984, 106 – 107; Ne mora se isključivo odnositi na predilirski sloj, već općenito.

⁴⁷⁴ Benac, 1964b, 65; Benac, 1964b, 68.

grobovima na Glasincu i degeneracija vučedolske keramike na Zecovima, gdje se ne uočava nikakav prekid koji je došao sa strane, već naprotiv uočava se kontinuitet.⁴⁷⁵ Tokom srednjeg brončanog doba je izvršen kulturni utjecaj iz Panonije i istočnog Balkana, tačnije iz kruga Dubovac-Žuto Brdo-Wietenberg.⁴⁷⁶

c) Prailiri: nemiri u kasno brončano doba izazvani dorskom seobom

Krajem brončanog doba i na prijelazu u željezno doba dolazi do stvaranja Prailira.⁴⁷⁷ U tom periodu dolazi do egejske/dorske/panonsko-balkanske seobe koja ostavlja tragove na područje Balkana.⁴⁷⁸ Prema viđenju Benca, nosioci ove seobe su bili nosioci kulture polja sa urnama.⁴⁷⁹ On smatra kako su Iliri učestvovali u ovoj seobi, tako da u tom periodu dolazi do dodira nosioca kulture polja sa urnama i Protoilira.⁴⁸⁰

d) Iliri: ekonomsko snaženje i kulturni procvat ilirskih plemena u željezno doba

Tokom željeznog doba dolazi do konačnog stvaranja ilirskih zajednica kakve poznajemo kroz historijske izvore.

4.3.2. Neolitski period - Butmirska kultura

Informacije o neolitskom periodu su se gradile putem istraživanja lokaliteta. Za proučavanje neolita Bencu je polazište bio Butmir, odnosno butmirska kultura. Odredio je lokalitet Nebo kod Travnika za istraživanje, kako bi se napravila komparacija Butmira i Neba, te se napravila kompletnija slika o butmirskoj kulturi.⁴⁸¹

Butmirska kultura je kultura neolitskog perioda. Ime je dobila prema eponimnom nalazištu Butmir kod Sarajeva. Osim Butmira, najviše materijala i podataka su dali lokaliteti Nebo kod

⁴⁷⁵ Benac, 1964 b, 65.

⁴⁷⁶ Benac, 1964 b, 65.

⁴⁷⁷ Isto, 70.

⁴⁷⁸ Isto, 68.

⁴⁷⁹ Isto.

⁴⁸⁰ Isto, 69.

⁴⁸¹ Čović, 1988 e, 86.

Travnika i Obre II kod Kaknja. Rasprostire se na području centralne Bosne. Izvorna butmirska kultura se rasprostirala na području gornjeg toka rijeke Bosne.⁴⁸² Ova kultura sadrži tri faze:⁴⁸³

1. Butmir I
2. Butmir II
3. Butmir III

Alojz Benac se bavio periodom neolitskog doba. Jedna od najvećih pojava neolita Bosne i Hercegovine je svakako butmirska kultura. Osim osnovnih informacija o butmirskoj kulturi koje daje Benac, koja se tiču naselja, tipova kuća, pokretnog materijala, keramike i slično, u ovom radu će biti predstavljen naučnoistraživački rad Benca o butmirskoj kulturi u smjeru geneze i stanovnika ove kulture na osnovu materijala. Benac je 1951. godine definirao butmirsku kulturu kao samostalnu pojavu mlađeg neolita, čiji nastanak treba objasniti postepenim sažimanjem različitih kulturnih elemenata.⁴⁸⁴

Benac navodi dvije teorije o porijeklu butmirske kulture:⁴⁸⁵

1. sjeverna teorija (Evans, Boehlau)
2. južna teorija (Vasić, Karo)

Ove teorije o porijeklu butmirske kulture se zasnivaju na spiralnom ornamentu, odnosno o njegovom porijeklu. Sjeverna teorija zastupa viđenje kako je spiralni ornament porijeklom sa Balkana i da je Egeja odatle preuzela takvu dekoraciju, dok južna teorija smatra obrnuto, da je spiralni ornament porijeklom iz egejske oblasti i da je Balkan, odnosno butmirska kultura, poprimila takav egejski ornament.

Vasićeva (južna) teorija se temelji na proučavanju spiraloidne dekoracije Butmira, te njenog odnosa prema Egeji i Kreti.⁴⁸⁶ On smatra da Egeja ima prioritet nad Butmirom i izvore za razvoj butmirske kulture traži u oblasti Egeje.⁴⁸⁷ I G. Karo također smatra da je butmirski, tačnije balkanski spiralni ornament egejskog porijekla.⁴⁸⁸ Pripadnici južne teze smatraju kako

⁴⁸² Benac, 1952, 91.

⁴⁸³ Marijanović, 1988, 64 – 66.

⁴⁸⁴ Čović, 1988e, 87.

⁴⁸⁵ Benac, 1952, 113 – 114; Benac 1952, 122.

⁴⁸⁶ Isto, 119.

⁴⁸⁷ Isto, 117.

⁴⁸⁸ Isto, 114.

je Sredozemlje (Egeja, Kreta, Egipat) središte visokog kulturnog centra, te kako je ornamentalni stil butmirske keramike nižeg ranga i mogao je nastati jedino pod utjecajem kulturnog centra sa juga.⁴⁸⁹ Zamjerka ovoj teoriji je hronologija Butmira i minojsko-mikenske kulture, pa njeni predstavnici često govore kako Butmir ne pripada neolitu i da nije toliko star koliko ga se predstavlja.⁴⁹⁰ Benac odbacuje doseljenje stanovnika južne oblasti na naše područje i odbacuje južnu teoriju. On navodi da, ako su oni nosioci butmirske kulture i bili su na visokom kulturnom nivou, ne vidi razlog zašto ne bi koristili mnogo više iz svoje kulture i zašto nisu koristili metal, te mnoge druge stvari koje su u Butmiru bili nepoznati. Također, smatra kako su pripadnici ove teorije fascinirani kretsko-mikenskom umjetnošću i da imaju jako slabe osnove.⁴⁹¹

Viđenje J. Bohleau je kako je spiralni ornament egejske umjetnosti preuzet iz trakaste ornamentike dunavske oblasti i Balkana.⁴⁹² Benac za sjevernu teoriju smatra da ima "solidne" pretpostavke.⁴⁹³ Svakako je jasno da se Benac priklonio ovoj teoriji, čitajući njegove radove. On smatra da su nosioci butmirske kulture spiralne elemente preuzeli iz centra, a to je Podunavlje.⁴⁹⁴ Prema viđenju Benca, nosioci trakaste keramike su bili osnovna baza za stvaranje butmirske kulture.⁴⁹⁵ Do područja Bosne su došli preko rijeke Bosne.⁴⁹⁶ Dakle, Benac stavlja znak jednakosti između nosioca butmirske kulture i nosioca trakaste keramike.⁴⁹⁷ U tim godinama naučnoistraživačkog rada smatra kako je butmirska kultura stranog porijekla i da nije nastala autohtonom revolucijom. Odbijao je mogućnost o nastanku butmirske iz kakanjske kulture.

Potrebno je postaviti pitanje kakav je odnos bio između kakanjske i butmirske kulture. Da li je kakanjska kultura učestvovala u stvaranju butmirske? Benac je u svojim ranijim radovima tvrdio kako kakanjska kultura nema većeg udjela u stvaranju butmirske kulture. Smatrao je kako su nosioci trakaste keramike prodrli sa sjevera dolinom Bosne i da su imali glavnu ulogu u formiranju butmirske kulture.⁴⁹⁸ Nakon otkrića lokaliteta Obre II njegovo mišljenje se mijenja i tada postaje siguran kako je kakanjska kultura ustvari temelj na kojem je nastala butmirska kultura.

⁴⁸⁹ Benac, 1952, 122.

⁴⁹⁰ Isto.

⁴⁹¹ Isto, 135.

⁴⁹² Isto, 120.

⁴⁹³ Isto, 135.

⁴⁹⁴ Benac, 1964a, 55.

⁴⁹⁵ Isto, 54.

⁴⁹⁶ Isto, 53.

⁴⁹⁷ Isto, 68.

⁴⁹⁸ Benac, 1971, 165.

Analizom keramičkog materijala je prvobitno utvrđeno da butmirska kultura nije primila nijedan osnovni element keramike iz kakanjske kulture. Zajedničke su bile jedino crnoglačane zdjele iz Arnautovića.⁴⁹⁹ Dugo je bilo prisutno mišljenje da kakanjska kultura nije mnogo doprinijela formiranju butmirske kulture. Tako je bilo sve do otkrića lokaliteta Obre II kod Kaknja.

Benac navodi kako do otkrića Obra II nije bila poznata I faza butmirske kulture, tako da su se vršile razne pretpostavke o porijeklu, kao npr. dolazak već formiranih nosilaca butmirske kulture.⁵⁰⁰ Sa otkrićem najranije faze butmirske kulture geneza butmirske kulture je promijenila svoj tok. Završetkom istraživanja lokaliteta na Gornjem polju dala se nova dimenzija u rješenju geneze kulture.

Benac navodi da se geneza butmirske kulture, prema nalazima u Obrama II, sastoji od četiri komponente.⁵⁰¹

- a) jaka autohtona kulturna baza: Butmirska kultura je nastala na autohtonoj bazi – na kakanjskoj kulturi.
- b) komponenta sa jadranskim elementima: Raspravlja se o spiralnoj ornamentici. Postavljaju se dva pitanja: odakle je danilska kultura primila spiralo i zašto u kakanjskoj kulturi nema spiralnog ornamenta? Benac navodi kako je danilska kultura spiralnu ornamentiku preuzela sa područja Grčka-Dalmacija, te da kakanjska kultura tokom svoje degenerativne faze podliježe utjecajima sa strane, dolazi do formiranja butmirske kulture i preuzimanja drugih ornamenata.⁵⁰²
- c) jugoistočna komponenta sa Istoka: Crnoglačana keramika.
- d) kontinentalna, sjeverna komponenta: Donosi trakastu ornamentiku.

Benčev krajnji zaključak o genezi butmirske kulture se svakako mijenja. Na kraju to izgleda ovako.⁵⁰³

1. Nosioci kakanjske kulture čine kulturnu i etničku bazu na kojoj se formirala butmirska kultura
2. Pri formiranju ove kulture su učestvovali primarni i sekundarni elementi

⁴⁹⁹ Benac, 1964 a, 67.

⁵⁰⁰ Benac, 1971, 174.

⁵⁰¹ Isto, 161 – 164.

⁵⁰² Isto, 163.

⁵⁰³ Isto., 165.

3. Primarni elementi su: danilska kultura, "metalizirajući val" sa Jugoistoka, srednjoeuropska trakasta keramika.
4. Sekundarni elementi: mediteranska bojena keramika, lenđelska kultura, moldavsko-ukrajinski kompleks.

5. TABELARNI PRIKAZ ARHEOLOGA BIH

U ovom radu je detaljno obrađeno šest arheologa/inja čiji je teorijski rad predstavljen kroz nekoliko arheoloških tema koje su obrađivali tokom svog radnog vijeka. Pored njih šest, djelovao je veći broj arheologa na području Bosne i Hercegovine u periodu 1945 – 1992. U tabelarnom prikazu su navedeni ostali, arheologinje i arheolozi, koji su svojim naučnim doprinosom usavršavali poznavanje bosanskohercegovačke arheologije i historije.

Vukosava Atanacković-Salčić (1931 – 2014)	Pavao Anđelić (1920 – 1985)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej istočne Bosne (Tuzla) ▪ Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture (Mostar) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavod za zaštitu spomenika kulture (Sarajevo) ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)
Tomislav Anđelić (1937 – 2018)	Ivona Bajo (1938 – ...)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej Hercegovine (Mostar) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej grada Sarajeva
Milica Baum (1924 – ...)	Đuro Basler (1917 – 1990)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej istočne Bosne (Tuzla) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavod za zaštitu spomenika kulture (Sarajevo) ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)
Šefik Bešliagić (1908 – 1990)	Ivo Bojanovski (1915 – 1993)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavod za zaštitu spomenika kulture (Sarajevo) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavod za zaštitu spomenika kulture (Sarajevo)
Irma Čremošnik (1916 – 1990)	Gregor Čremošnik (1890 – 1958)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)
Ružica Drechsler-Bižić (1921 – 2008)	Milan Đurđević (1948 – 2020)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavičajni muzej (Bosanska Gradiška)
Lidija Fekeža (1947)	Đorđina Gabričević (1928 – 1987)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavod za zaštitu spomenika kulture (Sarajevo) ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej istočne Bosne (Tuzla)

<p>Margita Gavrilović (1945 – 2006)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo) 	<p>Tihomir Glavaš (1951)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zemaljski muzej (Sarajevo)
<p>Vedrana Gotovac (1959)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavičajni muzej (Livno) ▪ Muzej grada Sarajeva 	<p>Blagoje Govedarica (1949)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo)
<p>Boris Graljuk (1949)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavičajni muzej (Derвента) ▪ Zavod za zaštitu spomenika kulture (Banja Luka) 	<p>Enver Imamović (1940)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Filozofski fakultet (Sarajevo)
<p>Radmila Jovanović (1930 – ...)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej istočne Bosne (Tuzla) 	<p>Zdravko Kajmaković (1929 – 2009)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavod za zaštitu spomenika kulture (Sarajevo)
<p>Ljubinka Kojić (1930 – 2015)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavičajni muzej (Trebinje) 	<p>Ante Kučan (1908 – 1985)</p> <p>Zemaljski muzej (Sarajevo)</p>
<p>Gojko Kraljević (1927 – 1986)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo) 	<p>Vladimir Kecman (1949 – ...)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej istočne Bosne (Tuzla)
<p>Zilka Kujundžić-Vejzagić (1944)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo) 	<p>Boško Marijan (1956 – 2014)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)

<p>Brunislav Marijanović (1949)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo) 	<p>Ivana Marijanović (1956)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)
<p>Živko Mikić (1946 – 2016)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo) 	<p>Veljko Milić (1948)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej istočne Bosne (Tuzla)
<p>Enver Mulabdić (1954)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavičajni muzej (Bosanski Novi) 	<p>Dušan Nikić (1935 – ...)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavičajni muzej (Livno)
<p>Vera Nikolić-Mutavdžić (1929 – ...)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej Bosanske krajine u Banja Luci 	<p>Vlajko Palavestra (1927 – 1993)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)
<p>Esad Pašalić (1915 – 1967)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Filozofski fakultet (Sarajevo) 	<p>Veljko Paškvalin (1926 – 2008)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)
<p>Siniša Perić (1938)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej istočne Bosne (Tuzla) 	<p>Jozo Petrović (1982 – 1967)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)
<p>Ivan Puš (1930 – 2000)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej istočne Bosne (Tuzla) 	<p>Milenko Radivojac (1949)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej Kozare (Prijeedor)

<p>Dimitrije Sergejevski (1886 – 1965)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo) 	<p>Julijana Sušnik (1924 – 1987)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zemaljski muzej (Sarajevo)
<p>Ljiljana Tomičić (1937 – 1982)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Zavičajni muzej (Visoko) 	<p>Dušanka Trajković (1939 – 2013)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej grada Zenice
<p>Čedomir Trajković (1938 – ...)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej grada Zenice 	<p>Snježana Vasilj (1954)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Filozofski fakultet (Sarajevo) ▪ Filozofski fakultet (Mostar)
<p>Zdenko Žeravica (1945 – 2010)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Muzej Bosanske krajine (Banja Luka) <ul style="list-style-type: none"> ▪ Republički zavod za kulturnohistorijske i prirodne baštine (Sarajevo) 	

ZAKLJUČAK

Arheologija Bosne i Hercegovine druge polovine 20. stoljeća je pripadala kulturno-historijskoj paradigmi. Karakteristike tradicionalnog pravca bi odgovarale radovima arheologa i arheologinja koji su obrađeni u ovom radu. Način pisanja se može nazvati deskriptivnim. Nakon svakog istraživanja, arheolozi su dužni napisati izvještaj. Kao takvi, objavljeni su u časopisima. Svaki takav rad je deskriptivan. Arheolog/inja opisuje geografski položaj lokaliteta, opisuje tok iskopavanja, opisuje metodologiju iskopavanja, ukoliko se radi o nekropoli opisuje grob, položaj skeleta, grobne konstrukcije...; opisuje pronađeni materijal (opisuje fibulu, opisuje posudu, opisuje keramičku ornamentiku...).

Relativna hronologija, odnosno predstavljanje faza određenog lokaliteta je, čini se, bila omiljena karakteristika naših arheologa. Zdravko Marić je predstavio faze kulturnog razvoja japodskih nekropola u dolini Une, Alojz Benac je također predstavio faze butmirske i glasinačke kulture, uz njega Borivoj Čović je sa Bencem radio na hronologiji glasinačke kulture bronzanog i željeznog doba, zatim Branka Raunig ispravlja Marićevu hronologiju japodskih nekropola u dolini Une i dodaje svoje faze za koje smatra da ih je on izostavio... Mnogo je takvih primjera i može se reći kako je hronologija bila broj jedan u bosanskohercegovačkoj arheološkoj teoriji.

Zatim, uz hronologiju je neizostavna i tipologija. Tipologija materijala je također bila zastupljena u radovima bosanskohercegovačkih arheologa. Mnogo primjera je predstavljeno u okviru ovog rada. Nada Miletić kada opisuje priloge nađene na ranosrednjovjekovnim nekropolama, iako nema svoju tipologiju, navodi tipologije drugih autora i smješta ih u tipološki okvir i kontekst. Branka Raunig kada piše o figuralnim predstavama, dijeli ih prema materijalu na kojem su predstavljene i zatim svaka od tih podjela ima svoju tipologiju. Benac i Čović kada su radili podjelu glasinačke kulture, prisutna je njihova tipološko-hronološka podjela. Hronologija i tipologija u mnogim podjelama se sreću zajedno, a rijetko ih možemo pronaći odvojene. Prema tipologiji pokretnog materijala, najčešće se datira određeni predmeti i zatim se vrši hronologija.

Jedna od glavnih karakteristika tradicionalne arheologije je definiranje kulturnih grupa. To je svakako zastupljeno u svakoj rečenici i svakom radu. Milica Kosorić u svakom radu, kada ustanovi postojanje naselja, prema keramici pokušava utvrditi pripadnost naselja određenoj kulturnoj grupi. Branka Raunig se bavila japodskom tematikom, tako da je njen arheološki vijek

bio posvećen toj kulturnoj grupi, odnosno etničkoj grupi Japoda. Nada Miletić je prilikom istraživanja ranosrednjovjekovnih nekropola pokušavala utvrditi pripadnost Germanima, Slavenima ili nekoj trećoj etničkoj grupi. Zdravko Marić se bavio panonskom problematikom i utvrđivanjem prostora na kojem se rasprostiru Panoni i kultura polja sa urnama u Bosni i Hercegovini. Alojz Benac i Borivoj Čović su svakako prepoznatljivi po tome da pokušavaju razni materijal dovesti u vezu sa kulturnim grupama, te zatim i do etničkih grupa. Mnogi njihovi radovi o prahistoriji i Ilirima imaju arheološko-teorijsku konotaciju.

Difuzija se može ogledati na nekoliko primjera. Najbolji primjer bi možda bio primjer Panona. Prije postavljanja autohtone teze o Ilirima, prisutne su bile mnogobrojne hipoteze o njihovom porijeklu. Jedna od najglasnijih je bila teorija o lužičkom porijeklu Ilira, gdje se oni povezuju sa kulturom polja sa urnama. Sve do dolaska Zdravka Marića, Alojza Benca i Borivoja Čovića takvo što je bilo prisutno. Alojz Benac pokreće tezu o autohtonosti, koju prihvaćaju Čović i Marić. Benčeva teza se temeljila o dolasku Indoeuropljana na naše područje i sa njima dolazak određene komponente na kojoj će nastati kasniji Iliri. Sa druge strane, Marić jasno odvaja Panone od Ilira. Navodi kako su Panoni povezani sa kulturom polja sa urnama i da prakticiraju obilježja te kulture. Ovdje se može ogledati difuzija jer Bosna i Hercegovina ne bi znala za incineracijsko sahranjivanje, koje je usko povezano sa kulturom polja sa urnama, da nije došlo do kontakta stanovnika zapadne Panonije i sjeverne Bosne. Jer prema difuzionistima, inovacije se dešavaju kontaktima, zbog toga što ljudi nisu inovativni.

Prema svim parametrima kulturno-historijske škole, sa sigurnošću se može tvrditi kako je bosanskohercegovačka arheološka škola u periodu 1945 – 1992. pripadala upravo tradicionalistima. U ovo vrijeme, ovakav pristup arheologiji se već smatrao zastarjelim. Ali, bez obzira na to, arheologija ovog doba je postavila temelje u mnogim aspektima, od iskopavanja do teorije.

Iako su pripadali istoj arheološkoj školi, svaka bosanskohercegovačka arheologinja i svaki bosanskohercegovački arheolog su određenim temama pristupali drugačije i naravno svako od njih je nosio svoj pečat i potpis kroz svoje radove. Kod Alojza Benca su prepoznatljivi širi pristupi što se može ogledati na urađenim primjerima u ovom radu kroz etnogenezu Ilira i butmirsku kulturu. Benac, kao jedan od pokretača misli o autohtonom porijeklu Ilira, navodi kako su Indoeuropljani napravili temelje za nastanak Ilira, odnosno da su ustvari baza rasta i razvoja Predilira. Indoeuropljani su tema koja je zaokupila svjetsku, europsku, te i balkansku arheološku scenu. U ovom slučaju se potvrđuje Benčevo postavljanje u širi kontekst navedenih tema. Sa druge strane, butmirska kultura je jedna domaća pojava koja je, također, postavljena

u širi europsko-svjetski kontekst. Navode se dvije teorije (sjeverna i južna) porijekla butmirske kulture, koji se zasnivao na spiralnom ornamentu. Sjeverna teorija je zagovarala nastanak navedenog ornamenta na području Balkana, koji je zatim dalje preuzela Egeja, dok je južna teorija zagovarala nastanak ornamenta u Egeji koji je kasnije prenio na Balkan. Benac, iako butmirsku kulturu postavlja u šire historijske tokove, ipak na kraju bira sjevernu, a odbacuje južnu teoriju. U svojim kasnijim radovima pisao je kako je butmirska kultura nastala od autohtone kakanjske kulture, te osim nje smatra da su na njen razvoj utjecale i druge komponente (sjeverna, jugoistočna, komponenta sa jadranskim elementima). U radovima ostalih arheologa primjetno je usvajanje Benčevih temelja u arheologiji, konkretno kada se radi o butmirskoj kulturi i njenoj genezi, te o Predilirima, Prailirima i Protoilirima, pogotovo u tekstovima Čovića i Marića.

BIBLIOGRAFIJA

Knjige:

1. BENAC 1950 a: Alojz Benac *Radimlja: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, ed. Zemaljski muzej, Sarajevo, 1950.
2. BENAC 1951: Alojz Benac *Olovo: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, svezak 2, ed. Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1951.
3. BENAC 1952 a: Alojz Benac *Široki Brijeg: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, svezak 3, ed. Zemaljski muzej, Sarajevo, 1952.
4. BENAC 1952 b: Alojz Benac *Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture*, Univerza u Ljubljani, doktorska disertacija, Ljubljana, 1952.
5. BENAC & ČOVIĆ 1956: Alojz Benac i Borivoj Čović *Glasinac I – bronzano doba*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1956.
6. BENAC & ČOVIĆ 1957: Alojz Benac i Borivoj Čović *Glasinac II – željezno doba*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1957.
7. BENAC 1964a: Alojz Benac *Studije o kamenom i bakrenom dobu na sjeverozapadnom Balkanu*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964.
8. BENAC 1958: Alojz Benac *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 9, Sarajevo, 1958.
9. ČOVIĆ 1976: Borivoj Čović *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976.
10. ČOVIĆ 1991: Borivoj Čović *Pod kod Bugojna: Rano bronzano doba*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991.
11. KALJANAC 2014: Adnan Kaljanac *Historija arheologije – u potrazi za prošlošću*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
12. KOSORIĆ 1976: Milica Kosorić *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 1976.

13. MALLORY 2006: James Patrick Mallory *Indoeuropljani: Zagonetka njihova podrijetla – jezik, arheologija, mit*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
12. MILETIĆ 1982: Nada Miletić *Umetnost na tlu Jugoslavije: Stećci*, Beograd-Zagreb-Mostar, Jugoslavija-Spektar-Prva književna komuna, 1982.
14. NOVAKOVIĆ 2015: Predrag Novaković *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2015.
15. RAUNIG 2004: Branka Raunig *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Sarajevo, 2004.
16. STIPČEVIĆ 1989: Aleksandar Stipčević *Iliri: povijest, život i kultura*, Školska knjiga, II dopunjeno izdanje, Zagreb, 1989.
17. ŠOŠIĆ-KLINDŽIĆ 2019: Rajna Šošić-Klindžić *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoaci i pravci u 20. stoljeću*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2019.

Članci:

1. BENAC 1948: Alojz Benac "Završna istraživanja u pećini Hrustovači", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, III, Sarajevo, 1948, 5 – 41.
2. BENAC 1950 b: Alojz Benac "Istraživanja prahistorijskih nalazišta u dolini Bile", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, IV – V, Sarajevo, 1948 – 1950, 1950, 15 – 44.
3. BENAC 1953: Alojz Benac "Srednjevjekvoni stećci od Slivna do Čepikuća", *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, II, Dubrovnik, 1953, 59 – 85.
4. BENAC 1954: Alojz Benac "Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, Nova serija, svezak IX, Sarajevo, 1954, 137 – 150.
5. BENAC 1955: Alojz Benac "Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, Nova serija, svezak X, Sarajevo, 1955, 49 – 84.
6. BENAC 1957 a: Alojz Benac "Crvena Stjena – 1955 (V stratum)", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, Nova serija, svezak XII, Sarajevo, 1957, 19 – 50.
7. BENAC 1957 b: Alojz Benac "Zelena Pećina", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, Nova serija, svezak XII, Sarajevo, 1957, 61 – 92.

8. BENAC & BRODAR 1958: Alojz Benac i Mitja Brodar "Crvena stijena – 1956", *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Nova serija, svezak XIII*, Sarajevo, 1958, 21 – 64.
9. BENAC 1962: Alojz Benac "Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture", *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Nova serija, svezak XIII*, Sarajevo, 1962, 21 – 40.
10. BENAC 1964 b: Alojz Benac "Prediliri, Protoiliri i Prailiri", Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1, ed. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1964, 59 – 64.
11. BENAC 1971: Alojz Benac "Obre II, Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju", *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Nova serija, svezak XXVI*, 1970 – 1971, Sarajevo, 1971, 5 – 179.
12. BENAC 1973 a: Alojz Benac "Obre I – Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću", *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Nova serija, svezak XXVII - XXVIII*, 1972 – 1973, Sarajevo, 1973, 5 – 103.
13. BENAC 1973 b: Alojz Benac "O identifikaciji ilirskog etnosa", *Godišnjak*, XI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 9, Sarajevo, 1973, 93 – 108.
14. BENAC 1977: Alojz Benac "Prediliri, Protoiliri, Prailiri, Neki novi aspekti", *Balkanica*, VIII, Beograd, 1977, 1 – 16.
15. BENAC 1987: Alojz Benac "O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji", Praistorija jugoslavenskih zemalja V – željezno doba, *Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, 1987, 737 – 802.
16. COGO 2018: Ikbal Cogo, "Život i djelo dr. Milice Kosorić (1928-1994) u kontekstu razvitka bosanskohercegovačke arheologije druge polovine XX stoljeća", *Zbornik radova, Naučna/Znanstvena konferencija, Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad*, Mostar, 2018, 343 – 358.
17. ČOVIĆ 1956: Borivoj Čović "Ilirska nekropola u Čarakovu", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XI, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1956, 187 – 204.
18. ČOVIĆ 1958: Borivoj Čović "Barice – Nekropola kasnog bronzanog doba kod Gračanice", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XIII, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1958, 77 – 96.

19. ČOVIĆ 1959: Borivoj Čović "Tragovi praistorijskih migracija u sjeveroistočnoj Bosni", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*", knjiga 3, Tuzla, 1959, 5 – 22.
20. ČOVIĆ 1961: Borivoj Čović "Rezultati sondiranja na prehistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XV-XVI, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1961, 79 – 139.
21. ČOVIĆ 1963: Borivoj Čović "Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XVIII, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1963, 41 – 62.
22. ČOVIĆ 1964: Borivoj Čović "Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području", Simpozijum "O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba", održan 1964. u Sarajevu, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, IX, posebna izdanja, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga 1, 1964, 95 – 111.
23. ČOVIĆ 1965: Borivoj Čović "Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XX, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1965, 27 – 145.
24. ČOVIĆ 1976: Borivoj Čović "Biografija Alojza Benca ", *Godišnjak*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11, 1976, 11 – 14.
25. ČOVIĆ 1977: Borivoj Čović "Velika gradina u Varvari – I dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba)", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XXXII, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1977, 3 – 175.
26. ČOVIĆ 1983 a: Borivoj Čović "Regionalne grupe ranog bronzanog doba", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 1983, 114 – 190.
27. ČOVIĆ & MAROVIĆ 1983: Borivoj Čović & Ivan Marović "Cetinska kultura", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, 1983, 191 – 231.
28. ČOVIĆ 1983 b: Borivoj Čović "Prelazna zona", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 1983, 390 – 412.
29. ČOVIĆ 1983 c: Borivoj Čović "Glasinačka kulturna grupa", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 1983, 413 - 432.

30. ČOVIĆ 1983 d: Borivoj Čović "Srednjobosanska kulturna grupa", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 1983, 433 – 457.
31. ČOVIĆ 1984: Borivoj Čović "Bronzano i željezno doba", *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, II izdanje, Sarajevo, 1984, 101 – 178.
32. ČOVIĆ 1987 a: Borivoj Čović "Grupa Donja Dolina – Sanski Most", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, Sarajevo, 1987, 232 – 286.
33. ČOVIĆ 1987 b: Borivoj Čović "Srednjodalmatinska grupa", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, Sarajevo, 1987, 442 – 480.
34. ČOVIĆ 1987 c: Borivoj Čović "Srednjobosanska grupa", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, Sarajevo, 1987, 481 – 528.
35. ČOVIĆ 1987 d: Borivoj Čović "Glasinačka kultura", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, Sarajevo, 1987, 575 – 643.
36. ČOVIĆ 1988 a: Borivoj Čović "Barice-Gređani – Kulturna grupa", *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988, 60 – 61.
37. ČOVIĆ 1988 b: Borivoj Čović "Posuška kultura", *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988, 142 – 143.
38. ČOVIĆ 1988 c: Borivoj Čović "Cetinska kultura", *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1988, 66.
39. ČOVIĆ 1988 d: Borivoj Čović "Kosorić Milica", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Sarajevo, 1988, 99.
40. ČOVIĆ 1988 e: Borivoj Čović "Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije", *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888 – 1988*, Sarajevo, 1988, 74 – 95.
41. ČOVIĆ 1988 f: Borivoj Čović "Miletić Nada", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Sarajevo, 1988, 108.
42. ČOVIĆ 1988 g: Borivoj Čović "Marić Zdravko", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Sarajevo, 1988, 104 – 105.
43. ČOVIĆ 1989: Borivoj Čović "Posuška kultura", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XLIV, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1989, 61 – 127.

44. DAUTOVIĆ & LALEVIĆ 2009: Andrea Dautović & Olga Lalević "Bibliografija radova Nade Miletić, naučnog savjetnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine", *Glasnik, Zemaljski muzej BiH, Nova serija, Arheologija*, 50/51, Sarajevo, 2009, 200 – 266.
45. DAUTOVIĆ & LALEVIĆ 2009: Andrea Dautović & Olga Lalević "Bibliografija radova dr. Zdravka Marića", *Glasnik, Zemaljski muzej BiH, Nova serija, Arheologija*, 50/51, Sarajevo, 2009, 267 – 279.
46. DURMAN & MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1995: Aleksandar Durman i Nives Majnarić Pandžić, "In memoriam: Borivoj Čović", *Opvscvla archaeologica*, vol. 18, no. 1, 1994, 203 – 204.
47. FEKEŽA – MARTINOVIĆ 2010: Lidija Fekeža-Martinović, "In memoriam – Dr. Branka Raunig (1935 – 2008)", *Glasnik, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova Serija*, Br. 52, Sarajevo, 2010, 425 – 426.
48. FEKEŽA 2005: Lidija Fekeža, "In memoriam – Nada Miletić (1925 – 2002)", *Godišnjak*, knjiga 34, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 32, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 2005, 309 – 310.
49. FORIĆ 2008: Melisa Forić, "Branka Raunig (1935)", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, knjiga 35, Sarajevo, 2008, 264 – 265.
50. KALJANAC & ŠAKOVIĆ 2009: Adnan Kaljanac i Edin Šaković, "Barice-Gređani: kulturna grupa kasnog brončanog doba u Slavoniji i sjevernoj Bosni", *Gračanički Glasnik, Časopis za kulturnu historiju*, broj 27, Gračanica, 2009, 78 – 90.
51. KLOBUČARIĆ 2002: Mubera Klobučarić, "In memoriam Dr. Milica Kosorić", *Članci i Građa za kulturnu historiju istočne Bosne*, Muzej istočne Bosne u Tuzli, knjiga 17, Tuzla, 2002, 163 – 164.
52. KOROŠEC 1950: Josip Korošec, "Prvo posvetovanje jugoslovenskih arheologov", *Zgodovinski časopis*, IV, Ljubljana, 1950, 212 – 215.
53. KOSORIĆ 1965 a: Milica Kosorić "Praistorijska nekropola u selu Dvorovima kod Bijeljine", knjiga 6, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1965, 83 – 90.
54. KOSORIĆ 1965 b: Milica Kosorić "Probni arheološki radovi na lokalitetu Brdo u Dvorovima", knjiga 6, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1965, 91 – 94.

55. KOSORIĆ 1965: Milica Kosorić "Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika", knjiga 6, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1965, 7 – 75.
56. KOSORIĆ & STALIO 1967: Milica Kosorić & Blaženka Stalio "Neolitsko naselje u selu Batkoviću kod Bijeljine", knjiga 7, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1967, 21 – 41.
57. KOSORIĆ 1967: Milica Kosorić "Praistorijska nekropola kod Bijeljine (Batković)", knjiga 7, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1967, 29 – 35.
58. KOSORIĆ 1970 a: Milica Kosorić "Neolitsko naselje na lokalitetu Dobrovac", knjiga 8, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1970, 11 – 20.
59. KOSORIĆ & KRSTIĆ 1970: Milica Kosorić & Dušan Krstić "Iskopavanje praistorijskih humki u Padjinama i Ročeviću", knjiga 8, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1970, 23 – 43.
60. KOSORIĆ 1970 b: Milica Kosorić "Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja", knjiga 8, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1970, 41 – 47.
61. KOSORIĆ 1972 a: Milica Kosorić "Sondažno rekognosciranje lokaliteta Korića Han u Gračanici", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga 9, Tuzla, 1972, 5 – 9.
62. KOSORIĆ & KRSTIĆ 1972 e: Milica Kosorić & Dušan Krstić "Iskopavanje praistorijskih humki u Padjinama i Ročeviću 1970. i 1971. godine", knjiga 9, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1972, 5 – 9.
63. KOSORIĆ 1972 c: Milica Kosorić "Iskopavanje humki na lokalitetu Međa u Podčaušu", knjiga 9, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1972, 33 – 36.
64. KOSORIĆ 1972 d: Milica Kosorić "Istraživanje humke u Bratuncu", knjiga 9, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1972, 75 – 78.
65. KOSORIĆ 1975 a: Milica Kosorić "Istraživanje praistorijskih humki na području srednjeg Podrinja", knjiga 11, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1975, 5 – 12.
66. KOSORIĆ 1975 b: Milica Kosorić "Istraživanje praistorijskih humki na području Pađina-Trnovice", knjiga 11, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1975, 15 – 23.

67. KOSORIĆ 1978 a: Milica Kosorić "Rezultati probnih radova na lokalitetu Njive kod Patkovače", knjiga 12, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1978, 17 – 20.
68. KOSORIĆ 1978 b: Milica Kosorić "Nalazi bronzanih objekata iz Gornjeg Zalukovika kod Vlasenice", knjiga 12, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1978, 19 – 22.
69. KOSORIĆ 1978 c: Milica Kosorić "Rezultati istraživanja humki na području Ročevića 1977. godine", knjiga 12, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1978, 23 – 33.
70. KOSORIĆ 1979: Milica Kosorić "Rezultati istraživanja na nekropoli Karavlaške Kuće u Pađinama 1979", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XXXIV, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1979, 35 – 42.
71. KOSORIĆ 1980: Milica Kosorić "Praistorijska naselja na području Spreče (Korića Han, Lug kod Kakmuža, Vuknić kod Gračanice, Gradina u Tulovićima, Gradina kod Stupara, Crkvine u Stjepan Polju)", knjiga 13, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1980, 103 – 128.
72. KOSORIĆ 1982: Milica Kosorić "Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije (Rapanović Polje, Batković – Ostojićevo, Veliki Gradac, Mali Gradac)", knjiga 14, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1982, 121 – 138.
73. KOSORIĆ 1983: Milica Kosorić "Praistorijsko naselje Gradina u Savićima kod Šekovića", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XXXVIII, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1983, 73 – 94.
74. KOSORIĆ 1984: Milica Kosorić "Novi podaci o sahranjivanju na praistorijskim humkama u Ročeviću i Pađinama", knjiga 15, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla, 1984, 13 – 23.
75. KOSORIĆ 1988: Milica Kosorić "Rezultati istraživanja humki kod Foče i Višegrada (Barakovac u Pauncima, Jezero u Sasama)", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XLII – XLIII, Nova Serija, Arheologija, Sarajevo, 1987 – 1988, 23 – 34.
76. KOSORIĆ 1989: Milica Kosorić "Naselje i humke na Barak-brdu kod Goražda", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XLIV, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1989, 129 – 151.
77. KOSORIĆ 1990 a: Milica Kosorić "Humke na lokalitetu Gromile u Štrpcima", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XLV, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1990, 23 – 26.

78. KOSORIĆ 1990 b: Milica Kosorić "Praistorijsko naselje Dvorišta u Drinjači kod Zvornika", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XLV, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1990, 27 – 34.
79. KUJUNDŽIĆ – VEJZAGIĆ 2001: Zilka Kujundžić-Vejzagić, "In memoriam dr. Milica Kosorić", *Glasnik, Zemaljski muzej BiH*, Nova serija, Arheologija, 48/49, Sarajevo, 2001, 5 – 9.
80. KUJUNDŽIĆ – VEJZAGIĆ 2006: Zilka Kujundžić-Vejzagić, "Zdravko Marić (1930 – 2006)", *Godišnjak*, knjiga 35, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 33, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 2006, 224 – 226.
81. MARIĆ 1960: Zdravko Marić, "Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, IV, Tuzla, 1960, 43 – 67.
82. MARIĆ 1964 a: Zdravko Marić, "Donja Dolina", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, Arheologija, sv. XIX, Sarajevo, 1964, 5 – 128.
83. MARIĆ 1964 b: Zdravko Marić, "Problem sjevernog graničnog područja Ilira", u: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Posebna izdanja IV, CBI, 1964, 177 – 213.
84. MARIĆ 1968: Zdravko Marić, "Japodske nekropole u dolini Une", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, Arheologija, sv. XXIII, Sarajevo, 1968, 5 – 79.
85. MARIĆ 1997: Zdravko Marić, "Akademik Alojz Benac (1914 – 1992)", *Godišnjak*, knjiga 30, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 28, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1992 - 1997, 151 – 153.
86. MARIĆ 1997: Zdravko Marić, "Akademik Borivoj Čović (1927 – 1995)", *Godišnjak*, knjiga 30, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 28, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1992 - 1997, 157 – 159.
87. MARIĆ 2001: Zdravko Marić, "In memoriam akademik Borivoj Čović", *Glasnik, Zemaljski muzej BiH*, Nova serija, Arheologija, 48/49, Sarajevo, 2001, 10 – 17.
88. MARIĆ 2002: Zdravko Marić, "Panonski elementi u japodskoj materijalnoj i duhovnoj kulturi uz srednji tok rijeke Une", *Spomenica Alojz Benac 1914 – 1992, Godišnjak XXXII, CBI* 30, Sarajevo, 293 – 305.

89. MARIJANOVIĆ 1988: Brunislav Marijanović, "Butmirska kultura", *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 64 – 66.
90. MILETIĆ 1956: Nada Miletić "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XI, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1956, 9 – 39.
91. MILETIĆ 1961: Nada Miletić "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (Rezultati naknadnih iskopavanja)", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XV-XVI, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1961, 249 – 257.
92. MILETIĆ 1962: Nada Miletić "Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XVII, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1962, 153 – 157.
93. MILETIĆ 1963: Nada Miletić "Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine / Schmuck und Waffen des IX-XII. Jahrhunderts in den Nekropolen Bosniens und Herzegowina", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XVIII, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1963, 155 – 178.
94. MILETIĆ 1964: Nada Miletić "Gomjenica, Prijedor – ranoslovenska nekropola", *Arheološki pregled*, 6, Beograd, 1964, 138 – 139.
95. MILETIĆ 1966 a: Nada Miletić "Kulturni ostaci varvarskih naroda", *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1966, 366 – 375.
96. MILETIĆ 1966 b: Nada Miletić "Ranoslovensko doba", *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1966, 379 – 402.
97. MILETIĆ 1967: Nada Miletić "Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XXI/XXII, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1967, 81 – 154.
98. MILETIĆ 1969: Nada Miletić "Novi prilozi poznavanju autohtonih kulturnih elemenata u Bosni u doba doseljenja Slovena", *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, XII, *Centar za balkanološka ispitivanja*, 4, Sarajevo, 1969, 233 – 238.
99. MILETIĆ 1970: Nada Miletić "Radnosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XXV, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1970, 119 – 158.

100. MILETIĆ 1979: Nada Miletić "Ranosrednjovekovna nekropola u Koritima kod Duvna", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XXXIII, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1979, 141 – 182.
101. MILETIĆ 1980: Nada Miletić "Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. XXXIV, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1980, 137 – 160.
102. MILETIĆ 1989: Nada Miletić "Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. 44, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1989, 175 – 200.
103. RAUNIG 1968 a: Branka Raunig, "Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću", *Glasnik, Zemaljski muzej BiH*, Nova serija, Arheologija, 23, Sarajevo, 1968, 81 – 98.
104. RAUNIG 1968 b: Branka Raunig, "Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća", *Glasnik, Zemaljski muzej BiH*, Nova serija, Arheologija, 23, Sarajevo, 1968, 99 – 105.
105. RAUNIG 1972: Branka Raunig, "Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici", *Starinar*, Nova serija, broj 23, Beograd, 1972, 23 – 51.
106. RAUNIG 1974: Branka Raunig "Antički skeletni dječji grob iz Podgredine kod Cazina", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XXIX, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1974, 295 – 301.
107. RAUNIG 1981: Branka Raunig, "Praistorijska nekropola na Gradini u selu Ripač", *Glasnik, Zemaljski muzej BiH*, Nova serija, Arheologija, 35/36, Sarajevo, 1980/1981, 141 – 162.
108. RAUNIG 1982: Branka Raunig, "Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina", *Glasnik, Zemaljski muzej BiH*, Nova serija, Arheologija, 37, Sarajevo, 1982, 1 – 14.
109. RAUNIG 2001: Branka Raunig "Prahistorijski nalazi na srednjovjekovnom gradu Cazin", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XLVIII – XLIX, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1996 – 2000, 115 – 163.
110. RAUNIG 2001: Branka Raunig "Urna sa natpisom iz Založja", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. XLVIII – XLIX, Nova serija, Arheologija, 1996 – 2000, Sarajevo, 2001, 213 – 230.
111. RAUNIG 2002: Branka Raunig "Slučajni nalazi prahistorijskog oružja iz Bihaćkog polja", *Godišnjak*, knjiga 32, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 30, Akademija nauka i u mjetnosti BiH, Sarajevo, 2002, 267 – 282.

112. RAUNIG 2003: Branka Raunig, "Neki podaci o sojeničkim naseljima u Bihaćkom polju", *Opuscula archaeologica*, broj 27, Zagreb, 2003, 269 – 276.
113. RAUNIG 2004: Branka Raunig "Neobjavljena epigrafska urna iz Bihaća", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, knjiga 33, Sarajevo, 2004, 217
– 226.
114. RAUNIG & GOVEDARICA 2005: Branka Raunig & Blagoje Govedarica, "Borivoj Čović (1927 – 1995)", *Godišnjak*, knjiga 34, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 32, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 2005, 9 – 19.
115. RAUNIG 2005: Branka Raunig, "Japodsko naselje na gradini na Ripču", *Godišnjak*, knjiga 34, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 32, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2005, 151 – 180.
116. RAUNIG 2007: Branka Raunig, "Sljemenasti poklopci iz Bihaćkog polja", *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, knjiga 36, Sarajevo, 2007, 97 – 125.
117. SERGEJEVSKI 1950: Dimitrije Sergejevski, "Japodske urne", *Glasnik zemaljskog muzeja BiH*, sv. IV – V, Nova serija, Arheologija, Sarajevo, 1949 – 1950, 45 – 94.
118. ŠAČIĆ BEĆA 2018: Amra Šaćić Beća, "Dr. sc. Branka Raunig – naučnica koja je dala nemjerljiv doprinos istraživanju ilirskih Japoda na tlu današnje BiH", *Zbornik radova, Naučna/Znanstvena konferencija, Bosanskohercegovačke naučnice/znanstvenice i njihov istraživački rad*, knjiga 1, Mostar, 2018, 285 – 298.
119. ŠKEGRO 1992 – 1997: Ante Škegro, "Bibliografija radova akademika Borivoja Čovića", *Godišnjak*, knjiga 30, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 28, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1992 - 1997, 11 – 30.

BIOGRAFIJA

Kaljanac Dalila je rođena 22. aprila 1996. u Sarajevu gdje je pohađala i završila osnovnu školu "Mula Mustafa Bašeskija", te srednju školu "Gimnazija Obala". Studij arheologije i historije upisuje 2015. na Odsjeku za historiju – Katedra za arheologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Oba studija okončava 2018. kada stiče zvanje Bakalaureat arheologije i historije. Uspješno su odbranjena oba rada, sa temom iz oblasti arheologije "Geneza nadgrobnih spomenika na primjeru stećaka i nišana", te iz oblasti historije "Devširma i janjičari u osmanskoj Bosni". Master studije arheologije nastavlja na Odsjeku za historiju – Katedri za arheologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Tokom studija je učestvovala u terenskim istraživanjima:

- 2016.: Arheološka prospekcija na prahistorijskom lokalitetu Butmir kod Sarajeva, I faza
- 2017.: II faza arheoloških istraživanja na prahistorijskom lokalitetu Butmir kod Sarajeva
- 2018.: Arheološka istraživanja na području Vršca (Srbija) u saradnji sa Odsjekom za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani
- 2019.: Arheološka prospekcija na području Mostara, autocesta Koridor V – c.
- 2020.: Arheološka istraživanja (prospekcija, georeferenciranje, sondažno iskopavanje) na lokalitetu "Tunel Hranjen-jug, izlazni portal" i "Tunel Hranjen-sjever, ulazni portal"
- 2019.: Faza II arheoloških istraživanja na lokalitetu Polje, Mratinići, općina Kreševo
- 2020.: II faza arheoloških istraživanja na lokalitetu Kundruci kod Visokog